

ПЯЩАК

Выданьне Беларускага культурна-
асьветніцкага цэнтру
Кліўленд
ЗША

№8(28), 1993

*Часопіс «Полацк» віншуе пратаярэя Міхася Страпко
з 75-годзьдзем з дня народзінаў.*

*Зычым Вам усяго самага памыснага ў жыцці,
у служэньні Богу, Царкве, Народу Беларускаму.*

Polatsak

Published with the financial support of the parish
Mother of God of Zyrovicy, BAOC
Cleveland, Ohio, USA.

Рэдакцыйная калегія: **Святлана Белая** (Галоўны рэдактар),
Міхась Белямук (сакратар), сябры—**Сяргей Карніловіч**, **Вольга**
Дубаневіч (МакДэрмат), **Янка Ханенка**, **Янка Салавянюк**.

Editorial board : **Svetlana Belaia** (Editor-in-Chief),
Michael Bielumuk (Secretary), Members—**Serge Karnilovich**, **Yanka**
Chanenka, **Olga Dubanevich** (McDermott), **Jan Solowianiuk**

Ганаровыя сябры рэдкалегіі:
Рыгор Барадулін, **Анатоль Белы**, **Васіль Быкаў**,
Георгій Штыхаў, **Язэп Юхо**.

Прозьвішчы падпішчыкаў і ахвярадаўцаў рэдакцыя
будзе публікаваць у часопісе.

All correspondence should be addressed to:
S.Belaia or M.Bielamuk,
10915 Lake Rd., Cleveland, Oh. 44102, USA.
Tel. & Fax. (216) 651-3451

Зьмест

Да 90-годзьдзя Натальлі Арсеньневай	3
<i>Наша гісторыя</i>	
Анатоль Грыцкевіч. Узьнікненьне фэўдальных дзяржаваў беларусаў у працэсе ўтварэньня дзяржаваў у славян	4
Людміла Дучыц. Варагі ў Беларусі	9
Міхась Белямук. Тапаграфія знаходак манэт і аздобаў	13
Лявон Калядзінскі. Кароль са Слуцку	19
<i>Згукі Бацькаўшчыны</i>	
Міхась Дубок. Канфэрэнцыя некамуністычных і антыімперскіх сілаў Беларусі	20
Валеры Герасімаў. Бібліятэкі на беларускім шляху	23
<i>З архіваў КДБ</i>	
Аляксандр Макарэвіч. Уладзімір Міхнюк. «Каб Беларусь перастала быць краем невядомым для саміх беларусаў»	26
Сьведчаньні А. А. Смоліча ад 15 чэрвеня 1930 г.	30
<i>Далёкае і блізкае</i>	
Успаміны Яўгена Ціхановіча	34
Віктар Шматаў. Ганаровы грамадзянін Дунайвараша	39
<i>Роднае слова.</i>	
Міхась Кавыль. Із агню ды ў полям	43
<i>Памяць зямлі</i>	
Сьвятлана Белая. «Ты быў, як месяц адзінокі»	51
Сьвятлана Менская. Памяці Максіма Беларуса	56
Сьвятлана Анатольева. Сьвята ў Чыкага	58
Навіны	59
Сьв. памяці Сяргея Карніловіча	62
На развароце: Жывалісны насцённы роспіс у фэе Беларускага дзяржаўнага Вялікага тэатра оперы і балета. 1958 год. Памеры 6м на 4м.	
Зьлева роспіс паводля оперы «Дэман», мастак Міхась Блішч.	
Справа роспіс паводля балета «Князь-возера» мастак Яўген Ціхановіч	
На першай старонцы вокладкі: Да 90-годзьдзя Натальлі Арсеньневай. Партрэт Натальлі Арсеньневай. Фота 1955 г.	
На чацьвёртай бачынцы вокладкі. Яўген Ціхановіч Эсклібрыс Адама Мальдзіа.	

Часопіс «Полацак» шчыра віншуе беларускую паэтку

Натальлю Арсеньневу

з 90-годзьдзем!

Зычым Вам здароўя і марым дачакацца часу,
каб прасьпяваць Вам «Сто год!»

Сябры Менскага грамадзка-асьветніцкага клубу «Спадчына»

вінушуюць Натальлю Арсеньневу

з днём народзінаў!

І зычаць Ёй духовай радасьці жыцця.

Паэтэса

Міхась Кавыль

Натальлі Арсеньневай

У Расеі — «Марына» ды «Анна»...
Натальля, Ларыса — у нас....
Асанна! Асанна! Асанна!
О, бедны, бабыльны Парнас!

Паэтаў—Палессье загаціш;
Чаўпуцца ў цянётах гары...
Яна-ж—гаспадыня і маці,
Шчэ й песьняй змгарнай гарыць.

Раўняй па асілку пракосы,
Пляці слоў агністых вянкi..
Ды ўчэпіцца крытык у косы:
Бі ў бубны, літаўры, жбанкі!....

Ды Муза, зайздрасная дама,
Хвастом перад носам крутне
І пойдзе гуляць да Адама,
Што ручкі цалуе вясьне...

Сьлязой ці зарою рассыпся, —
Адна ёй спагада й хвала:
Ні ў броньзе яе, і ні ў гіпсе
Ня ўзьнесьлі. Сябры да стала.

Запросяць, «сто год» прагалосяць
Адзін раз за сотню гадоў...
Вось так і ідзе па эпасе
З тугою сірот і ўдоў.

Таму мо— «Марына» ды «Анна»...
Натальля, Ларыса — у нас....
Асанна! Асанна! Асанна!
О, бедны, бабыльны Парнас!

❦ НАША ГІСТОРЫЯ ❦

Узьнікненьне фэўдальных дзяржаваў беларусаў у працэсе ўтварэньня дзяржаваў у славян.

Анатоль Грыцкевіч

Праблема ўтварэньня дзяржаваў у славян мае розныя асьпекты. Гэта і засяленьне славянскімі этнасамі пэўнай тэрыторыі на падмурку саюзаў плямёнаў, і ўзьнікненьне фэўдальнай дзяржавы, і пераход ад этапу ваеннай дэмакратыі да першых формаў дзяржаўнасьці, і хуткая пры ўтварэньні дзяржавы хрысьціянізацыя насельніцтва, адмаўленьне ад старажытнай язычніцкай рэлігіі, прынамсі ў першых стагодзьдзях зь існаваньнем двурэ'я (спалучэньня хрысьціянства і язычніцтва). У гістарычнай літаратуры няма агульнага пункту гледжаньня, асабліва ў пытаньні аб ўтварэньні Кіеўскай Русі. У асноўным гісторыкі прыйшлі да высновы, што ўзьнікненьне старажытных славянскіх гаспадарстваў адносіцца да пэрыяду распаду родавага ладу. У апошні час прапануецца вызначаць утварэньне двух тыпаў гаспадарстваў: дзяржава этнічная альбо нацыянальная і дзяржава каланіяльная, імпэрская, паліэтнічная з дамінацыяй пэўнага этнасу, у тым ліку і ў дачыненьні да плямянных аб'яднаньняў Беларусі.¹

Трэба зазначыць, што афіцыйная савецкая, у тым і беларуская, гістарыяграфія 30-х—80-х гг. адмаўляла існаваньне дзяржаўнасьці Беларусі ў эпоху сярэднявечча, зьвязваючы набыцьцё яе толькі з вынікамі Кастрычніцкай рэвалюцыі ў Расеі і ўстанавленьнем большавіцкай улады. Таму ў гэтай гістарыяграфіі не ўзьнікала нават пытаньняў аб існаваньні фэўдальных дзяржаваў

у беларусаў. Тым самым абьяргаліся працы беларускіх нацыянальных гісторыкаў 20-х гадоў і іх папярэднікаў: В. Ластоўскага і І. Ігнатоўскага—мэнавіта пра беларускую дзяржаўнасьць у Полацкім княстве і Беларуска-Літоўскім гаспадарстве.

Трэба зазначыць, што частка расейскіх гісторыкаў з маскоўскай гістарычнай школы яшчэ ў XIX ст. лічыла, што адзінай дзяржавы Кіеўскай Русі не існавала, бо ва ўсходніх славян існавалі самастойныя княствы—землі (С.М. Салаўёў, В.О. Ключоўскі, П.М. Мілюкоў). Ва ўкраінскай гісторыяграфіі аналягічныя погляды выказаў бліскучы дасьледчык і выдатны гісторык М. С. Грушэўскі. Першым сярод беларускіх гісторыкаў назваў Полацкае княства самым даўнім і моцным В.Ю. Ластоўскі.² Дзяржаўнасьць Полацкага княства з сваім князем каля часу закліку варагаў у Наўгародскую Русь адзначае і І. Ігнатоўскі.³ Больш падрабязна гэтае пытаньне дзяржаўнасьці Полацка разглядае сучасны беларускі гісторык М.І. Ермаловіч.⁴

Шэраг беларускіх гісторыкаў (А.П. Грыцкевіч, М.І. Ермаловіч, С.В. Тарасаў, Г.М. Сагановіч) прытрымліваюцца пункту гледжаньня існаваньня беларускае дзяржаўнасьці ад сярэднявечча, яны выказваюць у сваіх працах, узяўшы канцэпцыю беларускіх нацыянальных гісторыкаў 10-20 гг. XX ст. У апошні час да іх далучаецца ўсё больш беларускіх гісторыкаў.

У красавіку 1992 г. у Менску адбыўся міжнародны «круглы стол» па праблеме «Беларусь у Вялікім княстве Літоўскім». Яго ўдзельнікі ў выніку дыскусій прыйшлі да высновы, што вытокі беларускай дзяржаўнасці адносяцца да часу ўтварэння Полацкага і Тураўскага княстваў, а пазней Горадзенскага, Наваградзкага, Смаленскага княстваў. Другой высновай дыскусій было сцвярджэнне таго факту, што ва ўмовах барацьбы з крыжацкай агрэсіяй і пад пагрозай мангола-татарскага нашествя ў першай палове XIII ст. у верхнім Панямонні ўзнікла беларуска-літоўскае гаспадарства з цэнтрам у Навагародку, якое сталася ядром магутнай эўрапейскай дзяржавы—Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Усе народы, якія прымалі ўдзел у палітычным, эканамічным і культурным жыцці Вялікага княства найперш беларускі і літоўскі, зьяўляюцца гістарычнымі спадкаемцамі гэтай дзяржавы. Таму ўдзельнікі «круглага стала» прызналі, што ёсць падставы ўжываць тэрмін Беларуская-Літоўскае гаспадарства для вызначэння дзяржаўнасці Вялікага княства Літоўскага.

Усё гэта знайшло адлюстраванне ў нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Беларусі.⁵

Летапісныя звесткі й архэалягічныя даследаванні дазваляюць сцвярджаць, што першыя дзяржаўныя ўтварэнні на тэрыторыі Беларусі звязаны з існаваннем саюзаў плямёнаў, племянных аб'яднанняў, якія адзначны ў летапісах словам «княжэньні». Гэта палачане, крывічы (іх же град ёсць Смоленск) і дрыгавічы, пра якіх у недатаванай «Аповесці мінулых часоў» гаворыцца, што яны маюць «княжэньне сваё» Летапіс называе таксама Радзіма, які ўзначальваў радзімічаў, з каторымі прыйшоў на Сож. Магчыма, што ён быў іх князем. Тэ-

рыторыя «княжэньня» радзімічаў была падпарадкавана кіеўскаму князю ў 984 г. пасля вайсковай экспедыцыі ваяводы Воўчага Хваста, а ў XI ст. ўвайшла ў склад Смаленскага і Чарнігаўскага княстваў.

Не выключана, што гэтыя племянныя княжэньні крывічоў, (летапіс выдзяляе асобна палачанаў і дрыгавічоў) узніклі ў гэтых племянных саюзах яшчэ да перасялення іх на цяперашнюю тэрыторыю Беларусі. Будзь яно інакш наўрад ці ім удалося-б заняць пануючае становішча ня толькі сярод славянаў, але і сярод балтаў. У працэсе асыміляцыі балцкіх, а таксама і фіна-угорскіх аўтахтонаў ўтвараюцца племянныя аб'яднанні дрыгавічоў, радзімічаў, полацкіх і смаленскіх крывічоў.

Пэрыяд VIII—X стст. зьяўляецца часам утварэння дзяржаваў на землях Усходняй Эўропы. Менавіта ў гэты час узнікаюць буйныя гарады, якія становяцца цэнтрамі зямель і валасцей.⁶ Яшчэ раней утвараюцца першыя славянскія дзяржавы ў землях заходніх і паўднёвых славян, што было часта звязана з каланізацыяй зямель, у тым ліку на межах ці на тэрыторыі Бізантыйскай імперыі. Пначэс утварэння славянскіх дзяржаваў ішоў у агульным рэчышчы ўзнікнення дзяржаваў у Эўропе: як пад час вялікага перасялення народаў так і пасля яго. Ствараюцца такія славянскія дзяржавы, як Склавінія ў Заходняй Македоніі (VII—IX стст.), Першае Балгарскае царства ў Ніжняй Мэзіі на аснове саюза сямі славянскіх плямёнаў у VII ст., дзяржава Сама—на чэха-мараўскіх і славацкіх землях з уключэннем зямель Паноніі, Сілезіі, Лужыц, славенская дзяржава Карантанія ў VII ст., Вялікамараўская дзяржава ў IX ст., Кіеўская Русь у IX ст. і іншыя.

Адной з усходнеславянскіх дзяржаваў было Полацкае княства на тэрыторыі Паў-

ночнай і Цэнтральнай Беларусі. Полацкае, Полацкае княства і полацкія князі згадваюцца ў скандынаўскіх сагах ужо IX ст.⁷ У летапісных звестках аб паходзе Алега на Царград сярод удзельнікаў паходу згаданы крывічы і радзімічы, а пры пераліку пераможцаў і даніны для іх—Полацк сярод іншых гарадоў, а «по тем бо городам седяху велиции князи».⁸ У X ст. пра Полацкае княства гаворыцца ў скандынаўскіх сагах.⁹ М.М. Карамзін адзначае, што ў момант закліку Рурыкам князем у Ноўгарад, Полацк быў незалежным і ў закліку варагаў не ўдзельнічаў.¹⁰ Больш канкрэтна гаворыцца пра першага, вядомага па крыніцах, полацкага князя Рагвалода, які згаданы ў летапісу пад 980 годам, а паводля меркавання А.А. Шахматава і М.І.Ермаловіча пад 970 годам.¹¹ Рагвалод прыбыў са сваёй дружныяй у Полацк з Паўночнай Нарвегіі.¹² Зь яго імем ужо звязана існаванне асобнай дзяржавы ў Полацкай зямлі і пачатак асобнай полацкай дынастыі князёў. Пра гэта гаворыцца ў летапіснай загадцы «Аповесці мінулых часоў»: «Рогволод пришелиз-заморья, имяше власть свою в Полотыске».¹³ Полацк быў адным з галоўных цэнтраў дзяржаўнасці ва ўсходніх славянаў—полацкіх крывічоў, разам з такімі цэнтрамі, як Ноўгарад і Кіеў. Узьнік ён у якасці цэнтра дзяржавы ў выніку ўскладнення грамадзкага жыцця і неабходнасці яго рэгулявання, для чаго ствараўся і першапачатковы апарат дзяржаўнай улады, перш за ўсё праз дружнынікаў князя.

Аднак дынаміка грамадзкага жыцця ў IX—XI стст. была шматукладная: ваенная дэмакратыя паступова змянялася фэўдалізмам. На працягу доўгага часу існавала вольнае сялянства «людзі» і заставаліся значныя рэшткі родаплемяннага ладу. Працэс фэўдалізацыі развівалася марудна.¹⁴

Палітычнай і сацыяльнай сілай княства было баярства, якое шмат у чым па-за вечам вырашала пытанні дзяржаўнай палітыкі. Асаблівую моц і значэнне Полацкае княства-зямля дасягае ў XI ст. як у вайсковых, так і ў эканамічных дачыненьнях.

Полацкае княства рэзка адрознівалася ад іншых княстваў Русі. Яно ніколі не было родавым уладаннем нікога з нашчадкаў кіеўскага князя Яраслава Мудрага. У адрозненне ад іншых княстваў ніколі не было звязана з «маці гарадоў рускіх» Кіевам. Як ні спрабавалі кіеўскія князі падпарадкаваць Полацкае княства, яно заставалася незалежным на працягу большай часткі XI і XII стст. Тут заставаліся князямі нашчадкі Рагнеды, дачкі Рагвалода—Ізяслаў, які памёр у 1001 г. У XI ст. Полацкае княства было моцным і адзіным.¹⁵ Найбольшай магучасці яно дасягнула пад час панавання князя ўсяслава Брачыслававіча (1044—1101), калі Полацкае княства выступала як галоўны канкурэнт Кіеўскай Русі. Галоўнымі накірункамі вонкавай палітыкі ў гэты перыяд былі барацьба за незалежнасць ад Кіеўскага княства і экспансія ў бок Балтыйскага мора для кантролю стратэгічных шляхоў.

У XII ст. Полацкае княства раней за іншыя княствы ўсходніх славянаў уступіла ў перыяд фэўдальнай раздробленасці, з характэрнымі для гэтага перыяду павелічэнням колькасці насельніцтва, развіццём эканомікі, гарадоў, узмацненнем мясцовага баярства і стварэннем лакальных цэнтраў у новых удзельных княстваў, якія ўваходзілі ў склад Полацкай зямлі і якія ўзначальвалі сыны, браты і сваякі полацкага князя з адной дынастыі нашчадкаў Рагвалода і Рагнеды.

У XII ст. былі замацаваныя васальныя адносіны плямёнаў ліваў і латгалаў у дачыненьні да Полацкага княства. На іх тэ-

рыторыі, што прылягала да ніжняга значэння Дзвіны, утвораны васальныя княствы Герцыке і Кукейнос з сынамі полацкага князя на чале. Менавіта тут палачане першымі з усходніх славян уступалі ў барацьбу з нямецкімі рыцарамі.

Полацкае княства мела сваю адметную культуру, помнікамі якой з'явіліся Сафійскі сабор, крыж Еўфрасіньні Полацкай, сваіх выдатных дзяржаўных дзеячоў. На мяжы XIII—XIV стст. Полацкае княства ўвайшло ў склад новай дзяржавы—Беларуска-Літоўскага гаспадарства, перадаўшы яму эстафету беларускай дзяржаўнасці сярэднявечча.

Такім-жа дзяржаўна-палітычным цэнтрам, як Полацк, на поўдні быў горад Тураў, пра які таксама гаворыць летапіс пад 980 годам: *«Бе бо Рогволод пришел и-за-морья, имаше власть свою в Полотъске, а Туры Турове, от него же и туровци прозвашася»*¹⁶ Ва ўсходнім летапісе Тур названы братам Рагвалоду, што паказвае і летапісны запіс адразу і пра Рагвалода, і пра Тура. Такія гісторыкі, як В.Тадзішчаў, В.Ключэўскі, У.Завітневіч, М.Ціхаміраў лічылі Тура сапраўднай гістарычнай фігурай, іншыя (А. Шахматаў, М. Доўнар—Запольскі, А. Грушэўскі, Д. Ліхачоў) асобай выдуманай. Але летапіс ясна сведчыць, што на зямлі дрыгавічоў у X ст. ужо таксама існавала сваё княства, праўда звестак пра яго значна менш, чым пра Полацк. Як адзначае М. Ермаловіч, адзінства Полацкай і Тураўскай (Другавіцкай) земляў вызначалася ўжо ў даўнія часы, што адзначана ў запісе пад 980 г., і летапісец вывіў праніклівае бачанне гістарычнай тэндэнцыі.¹⁷ Незалежным Тураўскае княства заставался і пры сыне ўладзімера Святаславіча—Святаполку Акаянным у 988–1015 гадах, пакуль ён не заняў вялікакняжацкі пасад у Кіеве.

Святаполк вёў у Тураве незалежную палітыку, абапіраючыся на падтрымку цесця—польскага князя Баляслава. Ад 1052 года Тураўскае княства зноў мае сваіх князёў, якія часта потым пераходзілі на кіеўскіх пасада. Ад 1158 г. у гэтым княстве надоўга ўстанавілася дынастыя, родапачынальнікам якой быў Юрый Яраславіч, унук Святаполка Ізяславіча, вялікага князя кіеўскага і ў свой час (1087—1113) князя тураўскага. Тураўскае княства ахоплівала паўднёвую частку цяперашняй Беларусі. У яго склад уваходзілі Бярэсце, Пінск, Слуцк, Клецк, Рагачоў, Мазыр і іншыя гарады.

Смаленская зямля перападала сабой у IX ст. племянное аб'яднанне крывічоў з цэнтрам у Смаленску. У склад яго ўваходзілі крывічы, якія рассяляліся на захадзе да Дняпра і Друці, займаючы ўсходнія раёны сучаснай Беларусі. Пазьней і тут вядомыя свае князі, адным з якіх быў Уладзімір Мамамах. На заходняй тэрыторыі Смаленскага княства ў XI—XII стст. вядомыя гарады Орша, Копысь, Расьціслаў, Крычаў, Мсціслаў, Прапошаск. Смаленскае княства таксама было самастойным і вяло сваю самастойную палітыку. Ад 1125–1127 гг. пачынаючы з Расьціслава Мсціславіча, унука У. Мамаха, пачынаецца непарыўная дынастыя смаленскіх князёў аж да пач. XV ст.

Унутранае адзінства гэтых княстваў падмацоўвалася ўтварэннем адпаведна ў канцы X—пачатку XI ст. япіскапскіх кафедраў у Полацку, Тураве і крыху пазьней у Смаленску. Адміністрацыйныя тэрыторыі япархіяў хрысціянскай царквы супадалі з тэрыторыямі і межамі княстваў. Заснаванне у Тураве ў 1005 г. пры Святаполку ўладзіміравічу кафедры заходняй хрысціянскай царквы (ён быў жанаты з дачкой польскага князя Баляслава Харобрага) не дала далёкасяжных вынікаў. Пры канчатко-

вых падзеях агульнай хрысціянскай царквы ў 1054 г. на заходнюю (каталіцкую) і ўсходнюю (праваслаўную) беларускія княствы, якія княствы іншых, усходніх славянскіх земляў засталіся ў прастай залежнасці ад Канстанцінопальскага патрыярха і праваслаўнай царквы, які правіўся бізантыйскім імператарам і першым сярод роўных усяленскіх патрыярхам канстанцінопальскім.

Такім чынам, першыя дзяржаўныя ўтварэнні на тэрыторыі сучаснай Беларусі ствараюцца, як і ў іншых славянскіх этнасах, пачынаючы з племянных аб'яднанняў, або саюзаў плямёнаў на этнічнай аснове. У параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі саюзамі плямёнаў племянныя аб'яднанні на тэрыторыі Беларусі былі заснаваныя на славяна-балцкім падмурку пад час заваёвы гэтай тэрыторыі славянскімі плямёнамі. Працэс стварэння першых феўдальных дзяржаваў беларусаў праходзіў шляхам кансалідацыі асобных племянных саюзаў, вакол буйных цэнтраў-гарадоў, перш за ўсё Полацку і Турава, якія з цягам часу сталіся і цэнтрам япархіяў. Таксама як і ў іншых славянскіх дзяржавах адбываецца паступовае развіццё першапачатковых дзяржаўных структураў кіравання на чале з сталой княжацкай уладай з мясцовай традыцыйнай княжай дынастыяй. Асновы дзяржаўнасці першапачатковага перыяду—Полацкага, Тураўскага, а потым і Смаленскага, княстваў далі развіццё ў наступным перыядзе Беларуска-літоўскай дзяржавы, якая існавала ад сярэдзіны XIII да канца XVIII стст., да захопу яе тэрыторыі Расейскай імперыяй.

Бібліяграфія

¹ Тарасаў С. В. Раньнясрэднявекавая беларуская дзяржаўнасць у еўрапейскім палітычным працэсе /Гістарычна-археа-

лагічны зборнік. Памяці Міхася Ткачова. Мн., 1993, ч.2. с. 140-141.

² Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. Мн., 1993, с. 8.

³ Ігнатаўскі У. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі Мн., 1991, с. 37

⁴ Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды Мн., 1990 с. 57-72.

⁵ Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі гісторыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь. /Беларускі гістарычны часопіс 1993, №1, с. 15-24

⁶ Тарасаў С. Полацкае княства ў XI ст. /Полацк, 1991, №8, с. 9.

⁷ Повесть временных лет. М., 1950, ч.1. с. 54. Шахматов А.А. Розыскания о древнейших русских летописных сводах. Спб, 1908, с.247; Ермаловіч Мн. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды.Мн.,1990, с.70

⁸Повесть временных лет.М.,1950,ч1,23-24

⁹ Сапунов А. Сказания исландских или скандинавских саг о Полоцке, князях полоцких и реке Западной Двине /Полоцко-Витебская старина, Витебск, 1916, Вып.3. с. 5, 22.

¹⁰ Карамзин Н. М.История Государства Российского М., 1988, кн.1 т. 1, шт. 69

¹¹ Тиандер К. Датско-русские исследования. М., 1915. с.11, 174

¹² Тарасаў С.В; Чарадзей сёмага веку Траяна. Усяляў Полацкі. Мн., 1991, с. 10.

¹³Повесть временных лет.М.,1950,ч.1, с. 54

¹⁴ Штыхаў Г.В. Шматукладнае грамадства IX—XI стст. і пытанні перыядызацыі раннесярэднявекавой гісторыі Беларусі /Актуальныя пытанні гісторыі Беларусі ад старажытных часоў да нашых дзён.Мн., 1992, с. 42-47.

¹⁵Феннел Дж.Кризис средневековой Руси 1200-1304. М., 1989 с. 53-54.

¹⁶Повесть временных лет. М.,1950,ч1, с. 54

¹⁷ Ермаловіч М. Старажытная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. Мн., 1990, с. 74

Варагі ў Беларусі

Людміла Дучыц

У канцы I-га тысячагоддзя з Скандынавіі на Эўропу рушыла апошняя хваля паходаў, якія былі фіналам эпохі Вялікага перасялення народаў. У самой Скандынавіі ўдзельнічаў паходаў называлі вікінгамі, у Заходняй Эўропе — нарманамі, а ва ўсходняй Эўропе — варагамі. Датчане панавалі галоўным чынам у заходнім напрамку (да берагоў Англіі, Ірландыі, Францыі, нарвежцы да Ісьляндзіі, Грэндляндзіі і Паўночнай Амерыкі. На Русь і Бізантыю ішлі шведы. Праз Фінскі заліў, Ладажскае возера, дробныя вазёры, рэчкі і праз волакі яны выходзілі на Волгу і спускаліся да Каспійскага мора або ішлі па Дзвіне і Дняпру да Чорнага мора. Шмат волакаў было пры пераходзе з Дзвіны ў Днепр у раёне ад Віцебска да Воршы, асабліва каля возера Перавалочан. Тут захаваліся назвы заліваў — Бабінская, Юр'еўская, Плеханаская прыстань. У навакольных гэтага возера шмат курганоў, але яны яшчэ не вывучаліся.

Старажытны шлях з Балтыйскага мора ў Чорнае і Каспійскае атрымаў назву «Шлях з варагаў у грэкі». Як сведчаць пісьмовыя крыніцы і дадзеныя архэалягічных раскопак, варагі бывалі ў гарадох Усходняй Эўропы — Ладазе, Ноўгарадзе, Полашку, Кіеве, Смаленску, Чарнігаве і інш.

Акрамя заняткаў гандлем, варагі наймаліся на службу да князёў, удзельнічалі ў іх паходах. Многія князі былі звязаны дынастычнымі шлюбамі з конунгамі Даніі, Нарвегіі і Швэцыі.

Зьвязьленне скандынаваў ў сярэднявечнай Эўропе адбылося пры поўным сьвеце гісторыі. Таму і не ўзьнікала пытаньня аб гэтых падзеях. Але раптам у другой палове

18 ст. з Санкт-Пецярбуржскай акадэміі выходзіць так званая «нарманская тэорыя». Згодна гэтай тэорыі нібыта народы Усходняй Эўропы не маглі ў канцы I тысячагоддзя арганізаваць кіраваньне краінай і вымушаны былі запрасіць выхадцаў з Паўночнай Эўропы. Лічыцца, што нарманская тэорыя была складзена нямецкімі вучонымі, каб апраўдаць свае засьлялы ў рускай навуцы і культуры. Пры гэтым была выкарыстана «Аповесьць мінулых часоў», дзе гаворыцца аб прызываньні варагаў на Русь. Як вядома «Аповесьць мінулых часоў» пісалася на рубяжы XI-XII стст. У той час, калі кіеўскія князі спрабавалі адстойваць ідэю аб адзіным князі і адзінай зямлі. Летапісец, выконваючы сацыяльны заказ правячай эліты, спрабаваў даказаць спадвечнасьць адзінай дзяржавы і ўвёў у летапіс аповяд аб прызываньні варагаў.

Справа ў тым, што ў сярэдзіне 9 ст. у Ладазе, узьнікшая на далёкай ускраіне зямель, калянізаваных славянамі, нейкі час правіў скандынаўскі конунг. Але пазьней, калі кіруючая роля Ладагі зьнізілася і першынства перайшло да Ноўгараду, скандынавы асымільваліся. Гэты факт і быў пакладзены ў аснову аповяду аб прызываньні варагаў. Архэалягічныя звесткі яскрава сьведчаць, што на Белым возеры і Верхняй Волзе мела месца сустрэчная калянізацыя — славянская і скандынаўская. Вядомы і паходы славян у Скандынавію.

Аб кантактах са скандынаўскім рэгіёнам і аб прысутнасьці скандынаваў на тэрыторыі Беларусі гавораць летапісы, скандынаўскія сагі й архэалягічныя знаходкі. У «Аповесьці мінулых часоў» (Лаўрэнцьеўскі

летапіс) гаворыцца: *«І прыя ўладу Рурык, і раздая мужам сваім грады, оваму Палатэск, оваму Растоў, другому Белавозера. І па тым гарадам суць нахадніці варазі, а первіі насельніці ... в Полацку крывічы...».*

Далей расказваецца, што ў 980 годзе ў Полацку самастойна княжыў Рагвалод, які «прышоў з-за мор'я». «Міндава Сага» сьведчыць аб удзеле нарманаў у складзе войска Брачыслава Полацкага ў паходзе на Ноўгарад у 1021 годзе.¹ «Сага аб Цідрыку Барнскім» прыводзіць апісаньне полацкіх умацаваньняў, якія былі ў выглядзе магутнай сьцяны, вялікіх вежаў, шырокага і глыбокага рва.² У «Сазе аб хрышчэньні» гаворыцца: «...Я прыйшоў туды, дзе Торвальду, сыну Кадрана, Хрыстоў даў упакаенне: там ён пахаваны ў высокай гары ўверх на цячэньні Дроўна, каля царквы Івана...»

Дасьледчыца Т.М. Джаксан лакалізуе Дроўн у ваколіцах Браслава, дзе сканцэнтраваны сугучныя гідронімы — Дрысьвяты, Дрывяты, Дзерба, Друйка і інш. І падкрэсьлівае магчымасьць пахаваньня Ісландскага місіянера паблізу Браслава.³

На тэрыторыі Беларускай скандынаўскай архэалягічнай знаходкі сканцэнтраваны ў асноўным уздоўж Дзьвіны і Дняпра, менавіта там, дзе і праходзіла адна з галін «шляху з варагаў у грэкі».

У Полацку была знойдзена гуляльная костка з рунічным (скандынаўскім) надпісам, які чытаецца як «Выгада» або «карысьць», што зьяўляецца пажаданьнем пасьпеху ўладальніку косцы.⁴ Каля Полацка, Лукомля і Горадні вядомыя знаходкі скандынаўскіх мячоў. У многіх мясцінах сустракаюцца жалезныя ланцэтападобныя наканечнікі стрэлаў, а наканечнікі коп'яў ёсьць у Ваўкавыску і Лукомлі. Падвескі — амулеты з выявамі вікінгаў знойдзены ў

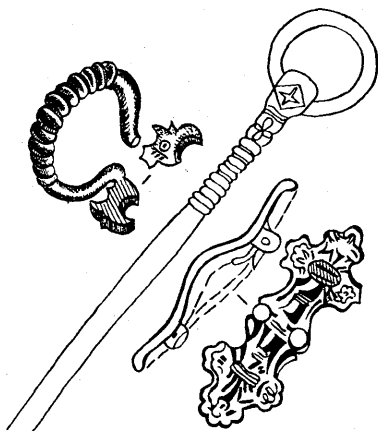
Магілёўскім Падняпроўі (мал. №4), круглая ажурная фібула ў Чарневічах Глыбовіцкага раёна, ажурны падвескі ў Ваўкавыску (мал. №2), Заслаўі і на Пасожжы, касцяныя шпількі з зааморфнымі галоўкамі каля Менска і на гарадзішчы Пруднікі Мёрскага раёна.

№4 Падвеска-вікінг з Падняпроўя

№2 Падвеска з Ваўкавыска

На гарадзішчы Маскавічы паблізу Браслава знойдзена падвеска-качачка, выяўлены падковападобная фібула са зьвязьнянымі галоўкамі (№3), раўнаплечная фібула (№5), жалезная фібула (№6). Скандынаўскія нумізматычныя знаходкі прадстаўлены Полацкім скарбам зь Верхняга замку, дзе былі манэты дацкай чаканкі і скарбам каля в.Новы Двор паблізу Менска, дзе знойдзены паўбракэтат з Хедэбу.⁵

№3 Зашпілька (фібула) з гарадзішча Маскавічы Браслаўскага р-на

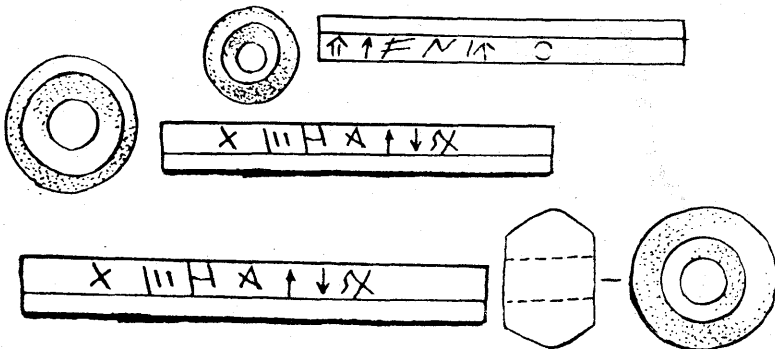
№5-6 фібулы з гарадзішча Маскавічы Браслаўскага р-на

Апошнім часам скандынаўскія рэчы знойдзены і на Палесьсі. Гэта ажурны на канечнік ножаў мяча, фрагмент ажурнай сярэбранай падвескі і відэлец у форме

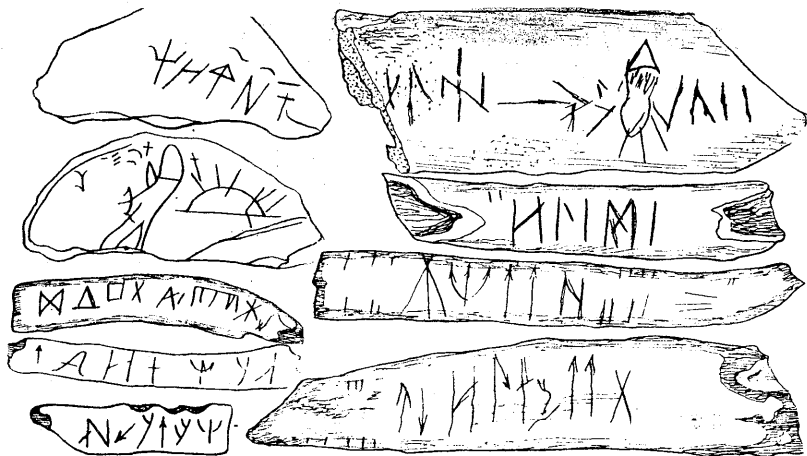
трызубца з выгнутым пад прамым вуглом чаранком.⁶

Асабліваю цікавасць уяўляюць знаходкі больш сотні абломкаў костак жывёл на гарадзішчы Маскавічы каля Браслава. На костках нанесены рунічныя знакі, надпісы і малюнкi. Большасць знакаў суадносіцца са скандынаўскай рунічнай пісьменнасцю 12-13 стст., асабліва ў яе «бытавым варыянце». (Гл. бачынку 12)

Спецыфіка пісьма на костках з Маскавічаў— выкарыстанне рэдкіх, нетыповых форм рун, а таксама несуднаснасьць у частым ужыванні некаторых знакаў сьведчыць, што тут мае месца дэградаванае пісьмо, навікі якога былі часткова страчаны яго носьбітамі. У выніку гэтага графічныя формы падаліся спрашчэнню і уніфікацыі. Такія надпісы маглі быць пакінуты славянiзiраванымі нашчадкамі выхадцаў са Скандынавіі, воінамі-наёмнікамі, гандлярамі або місіянерамі, якія ўдзельнічалі ў паходах крыжакоў на Полацкія землі⁷. Акрамя таго, у Маскавічах знойдзены шыферныя прасёлкі з падобнымі знакамі (мал.№7, 8,9)⁸.

№7,8,9 Шыферныя прасёлкі з надпісамі. Сярод знакаў ёсць рунічныя. Гарадзішча Маскавічы.

Абломкі костак жывёл з рунічнымі надпісамі. Гарадзішча Маскавічы

Скандынаўскія знаходкі сьведчаць аб гандлёвых, палітычных і культурных сувязях нашых зямель са скандынаўскім рэгіёнам і ў канцы I—пачатку II тысячагоддзяў, гавораць аб кароткачасовым знаходжанні варагаў і аб іх нешматлікасці.

Бібліяграфія

¹ Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли (Киев и Западные земли Руси IX—XIII вв. Мн. 1982. с. 51-52

² Глазырина Г.В. Описание укреплений Полоцка в «Саге о Тидрике Бернском»/IX Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии, Тарту. 1982. ч.1. с. 158-160.

³ Джаксон Т.Н. Древнерусские города в древнескандинавской письменности (Тексты, переводы, комментарии). М. 1987, с.101-105.

⁴ Мельникова Е.А., Дедова М.В., Штыхов Г.В.; Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР. /Древ-

нерусские государства на территории СССР; Материалы и исследования 1981 года. М; 1983. с. 187-188.

⁵ Дучиц Л.В. Фенно-скандинавские находки на территории Белоруссии. / Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики: литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. ч. I, М. 1986, с. 169-171.

⁶ Иов О.В. Вергей В.С. Скандинавские находки в Белорусском Полесье. / Населенчества Беларуси и смежных территорий у эпоху жалеа / да 80-годдзя з дня нараджэння А.Р. Мітрафанава. Мн., 1992, с. 120-122

⁷ Дучиц Л.В., Мельникова Е.А. Надписи и знаки на костях с г. Масковичи (северно-западная Белоруссия). /Древнерусские государства на территории СССР. Материалы исследования 1980 года. М., 1981, с.185-216.

⁸ Дучиц Л.У. Браслаўскае Паазер'е ў IX—XIX. (Гісторыка археалагічны нарыс) Мн., 1991, с. 76-82

Тапаграфія знаходак манэт і аздобаў

Міхась Белямук

Берасьцейская вобласць

Антопаль, Драгічынскі р-н

У 1930 г. улетку на полі знайшлі скарб. Скарб меў каля 200 дыргемаў. Прыблізна павліну скарбу, каля 100 манэтаў, купіў Чалоўскі, дырэктар Львоўскага архіву. Ф.Сыцібайла ад Чалоўскага купіў 42 манэты. Пачас апошнія вайны Ф.Сыцібайла згубіў 38 манэтаў. Няма вестак аб манэтах Чалоўскага. Што сталася з рэштай скарбу, ніхто ня ведае.

Манэты былі ў гліняным жбане. Збераглося 4 манэты ад скарбу. Скарб мог важаць 500г.

Саманіды	аш-Шаш	Узбекістан	899/0	Ізмзіл ібн Ахмад	1м
"	Самарканд	Узбекістан	899/2	Ахмад ібн Ізнаіл	1м
"	Балх	Афганістан	924/5	Насар ібн Ахмад	1м
"	аш-Шаш	Узбекістан	939/0	Насар ібн Ахмад	1м

Gurpientes, б. 142,

Kubiak ², б.225-226,

Кухаренко, б.20, №116,

Кропоткин, б.97, №168

Антопаль, Драгічынскі р-н

Каля 1950 г. ва ўрочышчы «губерня» знайшлі манэту зь дзірачкай, выглядае, што манэту ўжывалі за падвеску. Манэта перахоўваецца ў Кобрынскім краязнаўчым музэі.

Рымская Марк Аўрэлі (161-180) сярэбраныя, ня ведама, дзе выбітая.

Gurpientes, б.153, Кропоткин ⁵ б.95, №175, Рябцевіч б.191, № 19,

Поболь ² б.100, № 59

Берасьце

У 1961-1965 гг. П. Кухарэнка праводзіў раскопы. На могільніку «Трышын» знайшоў манэты й рэчы.

Рымская Траян (98-117), імп. субэратыўны дэнары (медзь, пакрытая срэбрам).

Рымская каго ??? субэратыўны дэнары, як і папярэдні зь дзірачкай.

Бранзалет сярэбраны, пласьціністы, арнаментаваны, канцы адломаныя

Пацэрка сярэбраная, полая, аздобленая філіграньню.

Грудкі сярэбраны ў магілах №36, 38, 55, 61, 62 (аздобы, якія спалываліся ў вагні)

Кропоткин ⁵ б.95, № 176, Рябцевіч... б.190, №11, Кухаренко ² 98, 101,

Кухаренко ³ б.49-50, 52, 59

Берасьце

У 1968 г. на беразе р. Мухавец прыпадкова знайшлі рымскую манэту.

Поболь ² б.96-97, № 25

Берасьце

З 1968 да 1982 г. пад кіраўніцтвам П.Лысенкі праводзіліся раскопкі старажытнага гарадзішча. Знойдзены аздабы:

Колт сярэбраны, арнамантаваны расьлінным узорам;
 Бранзалет сярэбраны, пласьціністы, арнамантаваны, з заострымі канцамі;
 Бранзалет сярэбраны, пласьціністы, арнамантаваны, канцы абломаныя;
 Бранзалет сярэбраны, пласьціністы, арнамантаваны зігзагападобнымі лініямі;
 Падвескі сярэбраныя, манетападобныя — 2 шт.;
 Пацерка сярэбраная, полая, чатырохкутная, аздабленая зерню;
 Пацерка сярэбраная, полая, круглая
 Пацеркі шклозалочаныя — 2 шт.;
 Крыж бронзавы, аздаблены чорным серабром
 Лысенко ²... б.311, Лысенко ³ б.420, Лысенко ⁴ б. 259, 261-264, 275-276, 380, 384, мал. №№168, 170, 171, 174.

Берасьцейскі р-н

Каля 1887 г. недалёка места Берасьця быў знойдзены скарб бізантыйскіх манэтаў, які загінуў. Праўдападобна, ювеліры купілі і стапілі.

Кухаренко б.19, № 93, Спицин б.297, Кропоткин ³ б.38, № 297

Берасьцейскі р-н

У 1938-1939 г. селянін знайшоў гліняны жбан зь сярэбранымі манэтамі. Скарб загінуў. Зьбераглося 3 манэты, якія ў 1963 г. прыслалі ў Варшаву ў Польскі дзяржаўны музэй.

Ангельскія	Этэльрэд II, кр	979-1016	Ёрк	1м
Нямейскія	Генрык II, імп.	1002-1024	Эслігнен	1м
"	Генрык II, імп.	1002-1024	ня ясна	1м

Albrecht-Rapnicka...б.185

Берасьцейская воб.

Д.Самаквасаў паказаў А.Маркаву манэту, якую знайшлі на Палессяі, былой Горадзенскай губ. В.Тызенгаўзен агледзеў манэту. Яна была арабскім дыргемам.

Саманіды	аш-Шаш	Узбекістан	Наср ібн Ахмад	923/4
Марков...	б.9, № 46,	Gumowski, б.24, №7		

Бярозаўка, Берасьцейскі р-н

Паміж вёскамі Бярозаўка і Задворцамі пракладалі чыгунку ў 1937 г. Рабочыя знайшлі скарб манэтаў, манэты разабралі. Скарб быў схаваны пад вялікім камнем. Адна манэта зьбераглася, яна знаходзіцца ў архэалягічным музэі ў Лодзі.

Рымская	Антонін Пій	138-160	манетніца ??
Кропоткин ² . 96, № 1372,	Gurienic ² б.40, № 7,		Рябцевич б. 190, № 10,
Поболь ² б96, № 23,	Поболь ² б. 127,		Кухаренко ⁴ б. 20, №8,

Вікарэвічы, Столінскі р-н

Падчас будовы канла ў 1936 г. знайшлі рэчы з першых стагодзьдзяў н.э.

Шпілька залатая з пляската-спіральнай галоўкай.

Кухаренко ⁴ б.26, №31, Штыхов ² б.27, № 210

Войская, Камянецкі р-н

Курганы могільніка дасьледвалі І., Біруля і Т. Каробушкіна ў 1959, 1980, 1981 і 1985 гг.
У раскапаваных курганах былі знойдзеныя 4 шклосярэбраныя пацеркі.

Свод ПГКБ, Брест, б. 222, №858.

Гуркі, Берасьцейскі р-н

У 1980, 1985 і 1986 гг. Т. Каробушкіна праводзіла раскопкі кургану, знайшла сярэбраныя віты пярсьцёнак.

Свод ПГКБ, Брестская обл., б. 133, №350.

Давыд—Гарадок, Столінскі р-н

Р.Якімовіч праводзіў раскопы ў 1936 г. на гарадзішчы, якое называецца «Замкавай гай-рой». Ён адкапаў старажытную драўляную царкву з XI—XIII стст. Пад падлогаю яе знайшоў пару дубовых калодаў з пакойнікамі, якія мелі дарагую вопратку, падобную да парчы.

Кухаренко ⁴ б.21, № 150, Jakimowicz б.21

Дубай, Столінскі р-н

Ю.Кухарэнка ў 1955 і 1956 гг. праводзіў раскопы кургану. Ён знайшоў у кургане № 5 аздобу, завушнічку залатую.

Кухаренко б.22, № 26, і таб. №1, №3, Поболь ² б.117, №265, мал. 48, №7, Мельниковская б. 84

Загародзкі пагост, Пінскі р-н

В.Ісаенка і О.Ліпніцкая ў 1977 г. праводзілі раскопы селішча, знайшлі манэту.

Арабскі дыргем з X ст.

Ісаенко В., Ліпніцкая О., б.415.

Залесьсе, Кобрынскі р-н

Ф.Пакроўскі паведамляе, што перад 1890 г. сяляне ў кургане, які недалёка рэчкі Муховец, знайшлі залатая і сярэбраныя аздобы, але колькасьць іх не пададзена.

Покровский ⁵ б.84, №95

Зарэчча, Бярозаўскі р-н

Каля 1860 г. знайшлі старажытныя сярэбраныя манэты. Далейшы лёс іх няведамы. Што гэта за «старажытныя» манэты застаецца загадкай.

Спицин А., б.133. Покровский ⁵ б. 133

Кабакі, Бярозаўскі р-н

У 1993 г. знайшлі гліняны гаршчок зь сярэбранымі рымскімі манэтамі II ст. Колькасьць манэтаў і кім яны былі чаканены газэта не падае.

Газ. «Голас Радзімы» за 3 чэрвеня 1993 г.

Косічы, Берасьцейскі р-н

Каля 1882 г. Г.Ягмін раскапаў курган і знайшоў шклозалочаную пацерку

Спицин А., б.90. Покровский ⁵ б. 90, № 106

Кацёлкі, Пружанскі р-н

Каля 1970 г. школьнікі сярэдняй школы з Пружанаў самавольна раскапалі курган, у якім знайшлі рэчы з XI—XII стст.

Пацеркі шклозалочанья.

Штыхов ² б.26, №194, збор ПГКБ, Берасьце.... б.322, №1398

Крыўчыцы, Пінскі р-н

У 1950 г.С.Чэпка знайшоў на беразе рачулки (даток р.Ясельды) сярэбраную манэту, якая перахоўваецца ў краязнаўчым музэі ў Пінску.

Эгіпецкая. Птоломей II 285-264 да н.э. бітая ў Александры ?

Рябцевич б.190, № 14, Поболь ² №14, б.112 №207; Кухаренко ⁴ б. 21, № 18

Кусьдчы, Камянецкі р-н

Каля вёскі Ёсьць курганны могільнік, Ів. Біруля і Т. Коробушкіна праводзілі раскопкі курганоў у 1981-1985 гг. Знайшлі 2 сярэбраных скроневыя калыцы ў паўтараабароты.

Свод ПГКБ, Брест., б. 229-230, № 881

Лышчыцы, Берасьцейскі р-н

Л.Побаль кажа: «Знайшлі скарб манэтаў з I-II стст.». Нажаль, год знаходкі скарбу не падае. Не кажа аб акалічнасьцях і лёсе знойдзенага скарбу, не называе крыніцаў».

Рымскія, 112 дэнараў.

Поболь б.98, №36

Любашава, Ганцавіцкі р-н

У 1888 г. І Стаброўскі на выгане заўважыў кратам вырытую зямлю і сярэбраныя манэты, рымскія з I ст. 2 дэнары.

Рябцевич б.190, №8, Кропоткин б.95, №177 Поболь ² б.95 №7

Любашкі, Камянецкі р-н

Т. Каробушкіна праводзіла раскопкі курганоў у 1980, 1985 і 1988 гг. У кургане з жаночым пахаваннем яна знайшла дрыгавіцку філіграновую пацерку, аздобленую сярэбраной буйнай зерню.

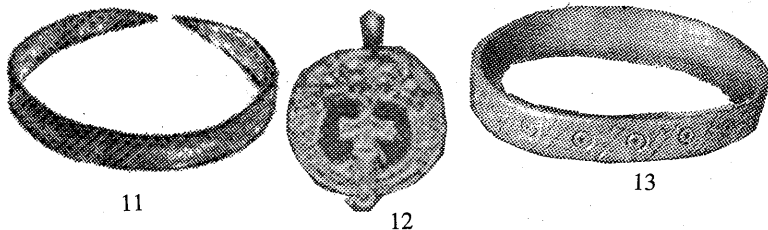
Свод ПГКБ, Брест, б.231-232, № 887.

Манэты: №1—егіпецкая Пталамеяў, №2—рымская імп. Траяна, №3—рымская імп. Марка Аўрэлія.

Сярэбраныя аздобы, знойдзеныя ў Берасьці:

№4—колт, №№5, 10—манэтападобныя падвескі, №6—бронзавы крыж, аздоблены чэрным серабром, №№7, 9—полыя пацеркі, №8—бранзалет.

Сярэбраныя аздобы, знойдзеныя ў Берасыці:
№11, 13—бранзалеты, №12—падвеска

Бібліяграфія

Глядзі: Полацк № 18: Крапоткин, Поболь², Поболь³, Рябцевич

Полацк № 19, Gupieniec, Штыхов²

Полацк № 21, Крапоткин³

Полацк № 27, Кухаренко.

Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Брэсцкая воб. Мн. 1984

Свод памятников истории и культуры Белоруссии. Брестская обл. Мн., 1990,

Исаенко В., Липницкая О. Новое торфяниковое поселение в Полесье. АО за 1977, М., 1978.

Крапоткин В. ⁵ Новые находки римских монет в СССР (дополнение к своду). Нумизматика и эпиграфика т. УІ, М., 1966

Кухаренко Ю. ² Могильник Брест-Тришин, —КСИА, № 100, М., 1965.

Кухаренко Ю. ³ Могильник Брест-Тришин М., 1980,

Кухаренко Ю. ⁴ Памятники железного века на территории Полесья. Свод археологических источников ДІ-29, М., 1961.

Лысенко П. ² Раскопки древнего Берестя. АО за 1969, М., 1970.

Лысенко П. ³ Изучение Берестя. АО за 1977, М., 1978

Мельниковская О. Племена южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967

Покровский Ф. ³ Археологическая карта Гродненской губ. М., 1895 г.

Спицин А. Предполагаемые древности Черной Руси. Записки РАО, т. XI, Тр. Отделения славянской и русской археологии, кн.4, СПб, 1899

Albrycht-Rapnicka D. Brzesc nad Bugiem, okolice. "Wiad. Num". 4(26), W. 1963

Gupieniec A.². Przewodnik po dziale numizmatycznym Muzeum archeologicznego w Lodzi.

"Starozyttnosc i Sredniowiecze", t. I, Lodz 1954.

Gumowski M. Moneta arabska w Polsce IX i X wiekow, "Zapiski historyczne", t. XXIV, Torun 1959.

Jakimowicz R. Dawidgrodek, Pinsk, 1939,

Kubiak W.². Skarb monet kufickich z Antopola na Polesiu, a szlak wodny prypeckobuzanski. --"Vznik a pocatky slovanu". t. 2., Praha, 1958.

Кароль са Слуцку

Лявон Калядзінскі

Вядома, што радзіма шамхат—Індыя. У Беларусі яны трапілі прыкладна ў XI ст. Пад час архэалягічных раскопак у 15 гарадах Беларусі было выяўлена больш за тры дзесяткі шахматных фігур. Сярод іх ёсць як абстрактныя, так і рэалістычныя выкананыя выявы. Найбольшую цікавасць маюць менавіта апошнія, бо даюць магчымасць больш акрэслена меркаваць пра мастацкі густ нашых продкаў.

На здымку: Кароль са Слуцку,
шахматная фігурка XII ст.

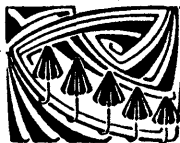
Сярод усяго набору шахматных фігур, што былі знойдзены ў Беларусі, найвялікшую каштоўнасць уяўляе фігурка караля, якая была знойдзена на дзядзінцы (умацаваная частка горада, дзе жыў князь са сваёй дружнай, княскімі дзецьмі) летапіснага Слуцкаса, зараз Слуцка, раз'мешчанага ў 100 км на поўдзень ад Менску.

Кароль са Слуцку— масіўная, вагою 65 г, фігурка, выразаная з ласінага рога. Яе вышыня 6,8 см, памеры ў аснованьні прыкладна 3,5х3,5 см. Яна ўяўляе сабою выяву мужчыны шляхетнага выгляду ў шапцы, які займае княскі сталец. З-пад шапкі відаць валасы, што стрыжаныя «пад гаршчок». Ногі абутыя ў высокія боты, рукі ўладліва складзены на каленях. Знойдзена фігурка ў пласту, які датуецца першаю трэцюю XII стст.

Знаходка шахматнага караля са Слуцка—зьява ўнікальная ў архэалёгіі усходнеславянскага горада, паколькі нідзе, акрамя як у Беларусі такіх фігуркі больш няма. Нейкае падабенства на яе маецца ў Нарвегіі¹, але беларуская знаходка лепшая. Азнаёміцца з ёю можна ў Слуцкім краязнаўчым мізэі, дзе яна і экспануецца.

Бібліяграфія

¹ Reymert P.K. Sjakkongen fra Trondenes.- Ottar, - Universitet i Troms. 1977, Nr.36-38

ЗІГКІ БАЦЬБАЧЫНЫ

Канфэрэнцыя некамуністычных і антыімперскіх сілаў Беларусі

Міхась Дубок

У суботу, 16 кастрычніка 1993 г. у ДOME літаратара адбылася канфэрэнцыя некамуністычных і антыімперскіх сілаў Беларусі. У канфэрэнцыі прынялі ўдзел каля 30 грамадзка-палітычных арганізацыяў. У першай частцы канфэрэнцыі з дакладамі і судакладамі выступілі Зянон Пазьняк, Алег Трусаў, Уладзімер Заблоцкі, Віктар Алампіеў, Станіслаў Гусак, Іван Нікітчанка, Мікола Статкевіч, Мікалай Дайнека, Уладзімір Важа-наў, Валентын Галубеў. Усе дакладчыкі зрабілі выснову, што сучаснае кіраўніцтва знаходзіцца пры банкруцтве і выратаваць краіну можна толькі шляхам стварэння кааліцыйнага ўраду. З дакладам «Да характарыстыкі палітычнага становішча ў краіне» выступілі Зянон Пазьняк і Алег Трусаў. З.Пазьняк публічна асьведчыў: «Ліквідацыя нашай дзяржаўнасці займаецца сам урад дзяржавы. Гэта выглядае дзіўным, але на самой справе так яно й ёсць».

Зянон Пазьняк сваю выснову аргументаваў згодна ўраду падпарадкаваць Беларусь праз уваход у рублёвую зону, у эканамічны расейскі саюз, у дагавор калектыўнай абароны і трыманьнем расейскіх войскаў на тэрыторыі Беларусі. Аб крызісу беларускай эканомікі і шляхах выхаду зь яго выступалі Віктар Алампіеў, Станіслаў Гусак, Іван Нікітчанка. Пра структуры і задачы пераходнага кааліцыйнага ўраду гаварыў Уладзімір Заблоцкі.

Пасьля першай часткі канфэрэнцыі ў залі за круглым сталом адбылася прэс-

канфэрэнцыя. І ёй прынялі ўдзел ад часопісу «Полацак» Анатоль Белы і Міхась Белямук, якія задалі два пытаньні: «Як лідэры апазыцыі прадбачаць стварэньне кааліцыйнага ўраду? Як доўга грамадзяне Рэспублікі Беларусь за візамі маюць ехаць у Маскву, ці не ёсць гэта дыскрымінацыя ўрадам ЗША Беларусі?»

На пытаньні адказаў лідэр БНФ Зянон Пазьняк: «Павінна быць ясным, што ніякай кааліцыі з камуністамі не можа быць, бо яны ёсць тая партыя, якая не спрыяе беларускім інтарэсам, але гэта не азначае, што мы павінны адсэпаравіцца ад спэцыялістаў, якія зьмянілі погляд і хацелі-б працаваць шчыра і сумленна. Што да спосабу стварэння кааліцыйнага ўраду, то пасьля падзеяў ў Маскве сытуацыя кардынальна зьмянілася і маецца значная колькасць дэпутатаў, што зьмянілі свае погляды. Пажадана, каб грамадзкасьць праявіла сваю актыўнасьць і каб сумесна можна было пасьпяхова прыступіць да стварэння кааліцыйнага ўраду. Чарговая сэсія Вярхоўнага Савету ня будзе такой як папярэдняя. Аб'яднаньне дэмакратычных партыяў і арганізацыяў падзейнічае на тых дэпутатаў, якія былі прымушаныя галасаваць за ўрад сучасны. Мы сёньня стварылі мэханізм, і я перакананы, што маем мажлівасьць дамовіцца з дэпутатамі ў справе кааліцыйнага ўраду».

У справе візаў З.Пазьняк уважае, што «наш урад занядаў, аднёсся абыхава.

Вінаваціць амэрыканцаў нельга, трэба разгледзіцца ў сытуацыі, каб даваць даручэнны амэрыканскім беларусам. Надзея ёсьць, што ў наступным годзе наступяць зьмены».

Ад «Народнай газеты» задалі пытаньне: «У які спосаб можа ўзяць уладу кааліцыйны ўрад?» З. Пазыняк адказаў: «Толькі дэмакратычным шляхам, калі дэпутаты выкажуцца, каб прэм'ер пайшоў у адстаўку, і ён згодзіцца. Тады-ж узьнікне пытаньне што да прэм'ер міністра, хто ім мае быць і якім мае быць новы ўрад».

Алег Трусаў удакладніў, што «калі 178 дэпутатаў прагаласуюць за адстаўку Кебіча, тады-ж паставім прапанову аб стварэньні кааліцыйнага ўраду».

Іншыя пытаньні мелі характар эканамічных, галоўным чынам, як палепшыць жыцьцёвы стандарт. Адказы на іх давалі Ул.Заблоцкі, Ів. Нікітчанка і С. Гусак.

Пасля прэс-канфэрэнцыі пачалася другая частка, дзе выступалі дэлегаты. Выступленьні былі цікавымі і зьмястоўнымі, кожны патрабаваў бараніць дзяржаўнасьць беларускае мовы, хутчэйшымі тэмпамі ўвядзіць беларусізацыю, рыхтавацца да выбараў. Каля 4.30 выступленьні былі прыпынены і пачалося абмеркаваньне двух рэзалюцыяў, якія прынялі зь невялікімі папраўкамі.

Пра стварэньне пераходнага кааліцыйнага ўраду і новыя выбары

Урад і Вярхоўны Савет вычарпалі сябе. Канструктыўных ідэяў дзеля выйсьця з крызісу яны не вылучаюць, у той-жа час ігнаруючы слухныя прапановы дэмакратычных арганізацыяў і спецыялістаў. Усе іні-

цыятывы ўраду зводзяцца да марных спадзяваньняў на асаблівае спрыяньне Расеі, дзеля чаго ён гатовы адмовіцца ад незалежнасьці. Але далейшы адклад непазбежных рэформаў толькі падаўжаў пакуты людзей, ускладняе правядзеньне рэформаў у будучыні.

Нашыя палітычныя, грамадзкія і прафсаюзныя арганізацыі, якія стаяць на некамуністычных антыімперскіх пазыцыях, прадстаўляюць значную частку грамадзянаў Беларусі. Мы адчуваем адказнасьць за лёс Бацькаўшчыны і гатовыя да палітычных захадаў дзеля захаваньня беларускай дзяржавы і перспэктывы выхаду з крызісу.

Мы патрабуем неадкладнай адстаўкі Савету Міністраў, які паказаў сваю няздольнасьць ажыццяўляць рынкавыя рэформы, кіраваць дзяржавай і эканомікай. Мы выступаем за датэрміновыя выбары ў орган найвышэйшай заканадаўчай улады Беларусі паводле новага дэмакратычнага выбарчага закону і падтрымліваем патрабаваньні аб адмене незаконнай пастановы Вярхоўнага Савету ад 29 кастрычніка 1992 г., якая забараніла рэфэрэндум аб датэрміновым выбарах.

Гарантам правядзеньня вольных дэмакратычных выбараў павінен стаць пераходны кааліцыйны ўрад. Задача гэтага ўраду — не дапусьціць вакууму ўлады, развалу гаспадаркі, страты незалежнасьці Беларусі, захаваць грамадзкае паразуменьне ў краіне на час да новых выбараў да сфармаваньня легітымнага парлямэнту і прызначэньня новага ўраду Беларусі.

Пераходны кааліцыйны ўрад павінен распрацаваць жыцьцёва-неабходныя рэформы ў эканоміцы, у фінансава-кредытнай сыстэме, падаткавай і бюджэтнай палітыцы, вырашыць пытаньне паліўна-энергетычнага забесьпячэньня. Гэты ўрад павінен мець

структуру кабінэту рады міністраў. Усе нелегітымныя надбудаваныя структуры цяперашняга ўраду, што пастаўлены над міністрамі (дзяржаўныя сакратарыяты, галіновыя аддзелы Саўміну) павінны быць зліквідаваныя. Належыць удакладніць і рэфармаваць сыстэму міністэрстваў і дзяржкамітэтаў з улікам іх мэтазгоднасці.

Мы ўзгаднілі агульную структуру пераходнага кааліцыйнага ўраду, у які павінны ўвайсць толькі кампетэнтныя спецыялісты, прадстаўнікі некамуністычных і антыімперскіх сілаў. Мы гатовы да перамоваў на конт складу будучага кааліцыйнага кабінэту, з усімі палітычнымі структурамі, якія стаць на пазыцыях дэмакратыі і незалежнай дзяржаўнасці Беларусі, а таксама з некаторымі прадстаўнікамі цяперашняга ўраду.

Такім чынам, мы прапануем Вярхоўнаму Савету рэальную праграму вываду краіны з палітычнага тупіка. І спадзяемся, што ён выбярае дастойны шлях сыходу з палітычнай арэны.

Пра абарону дзяржаўнай незалежнасці Беларусі

Мы лічым незалежнасць Беларусі абавязковаю ўмоваю, якая дае магчымасць пабудовы дэмакратычнага грамадства, здаровай рынкавай эканомікі, забеспячэння правоў чалавека і неабходнай сацыяльнай абароны насці асобы, захоўвае перспектыву існавання і развіцця беларускага народу. Аднак урад Беларусі і дэпутацкая большасць у Вярхоўным Савеце робяць захаванне дзеля ўлучэння Беларусі ў дзяржаўную сувязь з Расеяй і скасавання незалежнасці нашай краіны. Урадавай прыхільнасцю карыстаюцца сілы,

якія адкрыта выступаюць за рэанімацыю камуністычнай імперыі.

Чарговая спроба камуністычна-фашыстоўскага путчу ў Маскве засведчыла як марнасць спадзяванняў рэакцыйных сілаў у Беларусі на вяртанне камуністычна-імперскага рэваншу, гэтак і пільную неабходнасць мацаваць палітычную і эканамічную незалежнасць Беларусі ў суседстве зь нестабільнаю краінаю, а таксама нэўтралітэт. Абарона незалежнасці нашай дзяржавы — гэта абарона інтарэсаў кожнага грамадзяніна Беларусі і наступных пакаленняў.

Выступае Янён Пазняк

Бібліятэкі на беларускім шляху

Валеры Герасімаў

Беларускім бібліятэкам неабходна пакрысе ствараць каталогі і паказнікі рэдкіх фондаў дзяржаўных і прыватных бібліятэкаў, зводныя каталогі гістарычна склаўшыхся калецыяў, пачаўшы мо з «Бібліятэкі Ардынацкі Нясвіжскай» (Радзівілаўскай). Да прыкладу, для чытачоў вельмі зручныя рэспэктывыя паказынікі перыёдыкі ў асобных бібліятэках, а выйшаў пакуль толькі адзін — «Перыядычныя выданні Беларусі ў фондзе Урадавай бібліятэцы БССР ім А. М. Горкага. ч. I Газеты. 1900—1941 гг., ч. 2 Журналы. 1900—1980 гг.» Посьпех беларусізацы бібліятэчнай справы шмат у чым залежыць ад свядомасці бібліятэчных кадраў, цаглінкі якой трэба закладваць пад час вучобы. Ад навучальных устаноў, якія рыхтуюць кадры патрабуюцца беларусізацыя навучальнага працэсу, выданьне вучэбнай і навуковай літаратуры, распрацоўка тэрміналогіі.

Яшчэ адзін блёк пытанняў: бібліятэкі і замежжа. Да свята славянскага пісьменства, што праводзілася ў 1990 г. ў рэспубліцы, была прымеркавана і навукова-практычная канферэнцыя «Беларуская бібліяграфія як частка нацыянальнай культуры». Багата было гасцей на канферэнцыі. Ды не было толькі на ёй беларусаў-эмігрантаў, якія звязалі сваё жыццё зь беларускай кнігай і літаратурай. А недзе ў той-жа пэрыяд пісьменьнікі, літаратуразнаўцы сустракаліся з а. Аляксандрам Надсанам, дырэктарам бібліятэкі і музэя імя Ф. Скарыны ў Лёндане. Для бібліятэчнай грамадзкасці (адміністрацыі) яго візіт так і застаўся незаўважным. І зразумелым сумам узгадалася мне тады іншая ўрачыстасць, на якой мне давялося прысутнічаць.

Міжнародная канферэнцыя з нагоды адкрыцця новага будынку бібліятэкі ім. Варнаўскага ў Кіеве. Выступалі на ёй бібліятэчныя дактары і магістры з Лёндана, Таронта, Нью Ёрка. Украінцы па паходжанню, яны прамаўлялі на чысьцютай украінскай мове. І, зразумела, засяроджваліся на праблемах нацыянальнага рэпертуару украінскай літаратуры ў сусветным маштабе.

Што ўсё-такі маем мы за мяжой? Звесткі мае, на жаль, даволі абмежаваныя. Акрамя «Скарынаўкі» ў Лёндане багатыя беларускія кнігазборы захоўваюцца ў бібліятэцы Кангрэса ЗША, Нью-Ёрскай публічнай бібліятэцы, Беларускім інстытуце навукі і мастацтва ў Нью Ёрку. Мяркую, існуюць і прыватныя бібліятэкі пры беларускіх грамадзка-культурных згуртаваннях, выдавецкіх і рэдакцыйных перыядычных выданнях.

Асобная праблема — камплектаваньне беларускай літаратуры, якая выдадзена на Захадзе, бібліятэк Беларускай дзяржавы і яе бібліяграфаваньне. Зараз жалезная заслона прыўзнятая. Бібліятэкі і прыватныя асобы шлюць і шлюць па замежных адрасах допісы-просьбы пра высылку беларускіх бягучых перыядычных выданняў і кніжак. Гэта вельмі добра. Але зноў-жа тут патрабуюцца дзяржаўны падыход у інтарэсах усёй беларускай нацыі. На мой розум, трэба было-б дамовіцца з суайчыньнікамі пра абавязковы асобнік новай выходзячай літаратуры для чатырох бібліятэк рэспубліканскага значэння: нацыянальнай, урадавай, акадэмічнай і універсітэцкай, шасці абласных бібліятэк сыстэмы міністэрства культуры, музэяў літаратуры і мастацтва. Такім чынам да яе атрымалі-б доступ шырокія колы чытачоў, абяспечывалася-б

кваліфікаваная прапаганда праз бібліятэчныя формы абслугоўвання.

Нацыянальная бібліятэка і павінна ўзяць на сябе задачу поўнага бібліяграфічнага ўліку (бегучага і рэтраспектыўнага) замежнай «беларусікі», стварэння яе гарантаваных фондаў. На дадзеным этапе не абыйсцёся, асабліва ў падрыхтоўцы рэтраспектыўнага зводнага каталогу, без дапамогі бібліяфілаў. Згадаем хоць бы Алеся Баркоўскага, актывіста якаўскай суполкі беларусаў, які ахвотна дапамагае мінскім бібліятэкам, бо мае асабісты каштоўны збор замежных выданняў. У дакамплектаванні беларускіх выданняў 10–40-х гадоў, асабліва тых, што выходзілі ў Вільні, Коўне, Рызе, Празе, Бэрліне (толькі на тэрыторыі этнічнай дасавецкай Беларусі і ў Заходняй Беларусі пабачылі свет болей за 500 разнастайных перыядычных выданняў—гл. артыкул Г.Брэгера ў «Ліме» за 5 студзеня 1990 г.) і па якіх найболей лакуна ў бібліятэках Беларусі, карысна таксама звярнуцца да суайчынікаў у адпаведных краінах. Любым выпадкам зводны каталог ці паказнік такой літаратуры мае быць сумесным з эміграцыйна-начынаннем, бо ў 1952 г. выйшаў «Паказнік беларускіх выданняў на чужыне за 1945–1950 гг.» Панькова (Ню—Ёрк, Крывіцкае навуковае таварыства Праньціша Скарын), а ў 1956 г.—бібліяграфічны дапаможнік па аналягічнай тэматыцы ў Кембрыджы (укладальнік Вакра).

Як сябра Згуртавання беларусаў свету «Бацькаўшчына», колькі слоў хачу сказаць пра адкрываемыя ў гэтым напрамку перспектывы дзейнасці. Менавіта «Бацькаўшчына» праз сваю бібліятэчна-архіўна-музейную камісію, магла-б стаць каардынацыйным цэнтрам ва ўсталяванні сувязяў паміж кнігарамі замежжа і Беларусі, пошуку беларускіх кніжных скарбаў у іншых

краінах, бібліяфільнага абмену беларускай літаратурай. «Бацькаўшчына» ўжо выслала бібліятэчкі вучэбнай літаратуры (з дапамогай рэспубліканскай педагагічнай бібліятэкі) у беларускія суполкі Мурманска, Пётраводска, Казахстана. Думаем аргантаваць збор ад бібліятэкі і насельніцтва дублетнай, непатрэбнай і сьпісваемаяй літаратуры, каб потым рассылаць яе беларусам іншых рэгіёнаў і краін.

Прапаганда беларускай літаратуры патрабуе ведаць аргументы, валодаць беларускай мовай. 28 артыкул Закона аб мовах дэкларуе, што «мовай у сферы культуры зьяўляецца беларуская мова», вызначаны трохгадовы тэрмін для пераходу на яе ва ўстановах культуры. Аднаводна Дзяржаўнай праграме разьвіцця беларускай мовы забяспечваецца работа бібліятэк на беларускай мове. Аднак многія кіраўнікі бібліятэк па звычцы застойных часоў прывыклі ініцыятыву стрыважаць і пакуль чакаюць «указаній» зверху, адпаведных загадаў, што прадугледжвалі ў канкрэтных тэрмінах «перавод на беларускую мову справядлівасці і ўсіх форм бібліятэчна-бібліяграфічнага абслугоўвання: выдання беларуска-моўных бібліяграфічных, навукова-даследчых і метадычных дапаможнікаў, замену рэкламна-інфармацыйнага афармлення бібліятэкі і яе мерапрыемстваў на беларускамоўныя варыянты.

У выхаванні нацыянальнага пачатку можна вылучыць гісторыка-рамантычны і побытава-этнаграфічны ўзроўні. Падчас панавання камуністычнай ідэялогіі абодва яны былі скрыўлены. Гісторыка-рамантычнае павінна было ўзмацняцца праз выставы літаратуры і масавыя мерапрыемствы нахштальт: «Зь Леніным заўсёды Беларусь», «Героі Кастрычніка—нашы землякі», «Вобраз Леніна ў беларускай літаратуры»

і г.д. Побывава-этнаграфічны ўзровень абмяжоўваўся наступнай тэматыкай «Учора, сёння, заўтра нашай вобласці», «Успаміны старажыла», «Што ўяўляла сабой ... шчына да Вялікай Кастрычніцкай рэвалюцыі» (Прыклады гэтыя ўзяты з метадычнага дапаможніка канкрэтнай абласной бібліятэкі, але я спецыяльна не называю вобласць, таму што з'ява была даволі тыповай). Зразумела, літаратуру да мерапрыемстваў патрабавалася падбіраць так, каб самаму недасведчанаму чытачу было ясна—гісторыя Беларусі пачалася толькі пасля «восоединения з великим русским братом», а сьветлае жыццё беларускаму народу прынесла Кастрычніцкая рэвалюцыя, яна-ж і вывела непісьменных беларусаў да росквіту сацыялістычнай культуры.

Як пазбавіцца ад вынікаў камунізаваанай ідэялагічнай аднабаковасці. Толькі праз уразумеванне таго, што для беларусаў найперш існуе Беларусь, а потым ужо ўсё астатняе сьвет. Минуў час, калі бібліятэкі маглі заставацца нейкім нейтральным правадніком беларускай культуры, калі яе

прапаганда («усиление прапоганды») была разлічана ўвогуле на ўсіх і ні на кога канкрэтна. Зараз у бібліятэкараў асноўная мэта—актыўнае прасоўванне літаратуры, скіраванай на павышэнне нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, літаратуры, пазбаўленай ідэялагічнага шалупіння Абэцэдарскага й яго вучняў. Такая літаратура павінна мець прырытэт на выставах, у бібліяграфічных паказьніках і аглядах, сьтэмах індывідуальнага інфармаваньня.

Падагульняючы, вызначу яшчэ некалькі перспэктыўных накірункаў дзейнасці бібліятэк на беларускім шляху. Гэта актыўнае супрацоўніцтва ў культурнай палітыцы з БНФ, ТБМ, «Бацькаўшчына», клубам «Спадчына», іншымі нацыянальна-патрыятычнымі згуртаваньнямі, складаньне мартыралёга рэпрэсаваных бібліятэкараў і кніжнікаў, таксама, як і паказьніка рэпрэсаваных кніг, наданьне бібліятэкам рэспубліканскага значэння імянаў выдатных дзеячоў беларускай гісторыі і культуры. Думаю, беларускім бібліятэкам у Беларусі—быць!

Берасьцейская абласная бібліятэка. Кніжная выстава ў залі беларускай літаратуры і краязнаўства. Жнівень 1992 г. Фота Ул. Сухапара.

З АРХІВАУ КДБ

«Каб Беларусь перастала быць краем, невядомым для саміх беларусаў»

Аляксандр Макарэвіч
Уладзімір Міхнюк

Словы, вынесеныя ў заглавак артыкула, маглі-б стаць эпіграфам да жыцця Смоліча Аркадзія Антонавіча, якія выказаў ён у адной з сваіх шматлікіх прац. Яго імя ў 20-я гады было шырока вядома адукаваным колам грамадзкасці Беларусі. Ён прымаў удзел у абвешчанні Беларускай Народнай Рэспублікі, з'яўляўся намеснікам старшыні Рады БНР, народным сакратаром земляробства ў першым беларускім урадзе. Ён — аўтар першага падручніка па геаграфіі Беларусі, які ўбачыў свет у 1919 г., і вытрымаў яшчэ 3 выданні ў першай палове 20х гадоў

У Інстытуце беларускай культуры ён кіраваў аддзелам прыроды і гаспадаркі. Разам з аднадумцамі і папленнікамі У. Ігнатоўскім, В. Ластоўскім, С. Некрашэвічам шмат сіл аддаў пераўтварэнню Інбелкульту ў Беларускаю Акадэмію навук, у якой загідаў кафедрай геаграфіі. Ён быў першым беларускім прафэсарам геаграфіі.

Але з лета 1930 г. яго імя было аддана забыццю, выкрэслена з гісторыі беларускай культуры і навукі. Чытач ня знойдзе аб ім артыкулаў у энцыклапедычных выданнях Беларусі. Толькі ў 1970 г. у лістападаўскім нумары часопіса «Маладосць» была надрукавана мэмуарная зарысоўка А. Смоліча «Якуб Колас у маёй памяці». У 1989 г. беларускія географы В. Аношка, А. Болатаў і Г. Рыдзеўскі надрукавалі газетныя артыкулы аб ім, у тым ліку і ў «Ліме».

60 гадоў небыцця. Сёння яго імя — вядомага грамадзка-палітычнага, навуковага і культурнага дзеяча, прысвядзіўшага свой талент нацыянальнаму адраджэнню Беларусі, адноўлена ў памяці народу і вымаўляецца з глыбокай павагай і ўдзячнасцю.

Дык хто-ж ён, Смоліч, які яго лёс? Аркадзё Антонавіч Смоліч нарадзіўся ў вёсцы Бацэвічы Бабруйскага павета Менскай губерні (цяпер Клічаўскі раён Магілёўскай вобласці) 29 верасня 1891. Бацька, Антон Аляксеявіч, быў дыяканам мясцовай царквы, затым яго перавялі ў в. Саламерычы Менскага павета. Сын Аркадзё ідзе па сьлядах бацькі і ў дзесяцігадовым узросце паступае вучыцца ў Менскае духоўнае вучылішча, затым у Менскую духоўную семінарыю, якую скончыў у 1909 г. Але кар'ера святара не задавальняе апантаннага юнака. Пасля заканчэння агульнаадукацыйных курсаў семінарыі ён пакідае яе. Спачатку паступіў у Кіеўскі палітэхнічны інстытут, адкуль пераводзіцца ў Нова-Аляксандраўскі інстытут сельскай гаспадаркі і лесаведства ў Пулавах (Польшча). Тут дзейнічала першая ў сьвеце кафедра глебазнаўства, выхаванцам якой і быў А. Смоліч.

Адсутнасць сродкаў для існавання прымусіла юнака поруч з вучобай клапаціцца аб кавалку хлеба. Ён зарабляе курсамі, а затым землямернай і чарцёжнай практыкай. Адначасова ён актыўна ўключаецца ў грамадзкае жыццё, прымае ўдзел

у рэвалюцыйных і студэнцкіх гуртках. А ў 1910 г. ўступае ў Беларускаю сацыялістычную грамаду. Палітычная дзейнасць першакурсніка не застаецца па-заўвагай кіраўніцтва інстытута. Ужо ў лютым 1901 г. пачаткоўцу-студэнту аб'яўляецца вымова зь ліку студэнтаў. Яшчэ больш суровае пакараньне вынес варшаўскі генерал-губернатар, забараніўшы А. Смолічу выхарства ў Варшаўскай і Люблінскай губэрніях.

У лістападзе 1910 г. А.Смоліч вярнуўся ў родную Беларусь. З гэтага часу ён палглыблена вывучае родны край і жыццё народу. Працуе ў розных месцах Беларусі: тапографам, землемерам, зьбліжаецца з прагрэсывай моладзду, якая пазней адыграла вялікую ролю ў палітычных падзеях у Беларусі 1917-1920 гг. Восенню 1912 г. яму ўдаецца паступіць на Пецябургскія вышэйшыя сельскагаспадарчыя курсы. Праз год з дазволу вышэйшых улад ён вяртаецца ў Нова-Александрыйскі інстытут. Зноў наступае час, калі яму трэба вучыцца і зарабляць на жыццё. Але пасля трохмесячнай працы ў хімічнай лябараторыі Лібава-Роменскай чыгункі яго звальняюць па патрабаванню жандармскага ўпраўлення як палітычна надобранадзейнага. Крыніца існавання застаецца толькі рэпетытарства. Аднак былы ссыльны ён пакідае інстытут,грунтоўна займаецца навукай, спецыялізуецца на глебазнаўстве і сельскагаспадарчай геаграфіі.

Восенню 1914 г. Інстытут эвакуіруюць у Харкаў, дзе ён і знаходзіцца да нашага часу пад назвай Харкаўскага сельскагаспадарчага інстытута. У Харкаве А.Смоліч працягвае свае навуковыя заняткі. Зімой 1914-1915 гг. здольнага студэнта запрашаюць у навуковую экспэдыцыю, якую ўзначальваў вядомы прафэсар А.Чалінцаў. Яе мэта—дасьледаваць сялянскую гаспадарку ў

паўднёвых губернях Расеі й Украіны.

У 1916 г. А. Смоліч скончыў тэарэтычны курс інстытута і некаторы час практыкаваўся ў В. Бацішчава на Энгельгардаўскай дасьледчай станцыі ў Віленскай губэрні. Восенню таго-ж года малады спецыяліст вяртаецца ў Беларусь і працуе ўчастковым аграномам у Ігуменскім земстве, пасля —земскім статыстыкам у Менскай земскай губэрнскай управе, намесьнікам загадчыка статыстычнага бюро (да кастрычніка 1918 г.)

У гэты час ён цвёрда вызначае свой прафэсійны выбар: навуковая праца, як аднойчы запісаў у дзеньніку, —«над фізычнай і эканамічнай геаграфіяй». Палітычны выбар быў зроблены яшчэ раней, калі Аркадзь Смоліч далучыўся да беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. І ў палітыцы, і ў навуцы яго вяла адна ідэя: паспрыяць адраджэньню роднага краю, зрабіць усё ад яго залежнае, каб Беларусь стала краінай самастойнай і квітнеючай.

Талент, воля, неверагодная працавітасць і арганізаванасць праявіліся на двух гадоўных напрамках жыцця. Аб гэтым чытач можа падрабязна даведацца з паказанняў А.Смоліча, якія мы прапануем цалком.

У незаслужанна сціплым жыццёпісьмі А. Смоліча да недаўняга часу адчувальна не хапала цэлага пласта дакументаў з архіваў КДБ, дакладней, АДПУ —матэрыялаў сьледства па так званай справе «Саюза вызвалення Беларусі».

Ішоў 1930 г. Другі год бушавала распачатая сталінскай камандай кампанія па разгрому так званага нацыянал-дэмакратызму. І ўжо шылася ў прамым і пераносным сэнсе спрытнымі шаўцамі з АДПУ сфальсіфікаваная справа контррэвалюцыйнай, антысавецкай арганізацыі «Саюз вызвалення Беларусі», па якой будучы арыштаваны 198 і асуджаны калегіяй АДПУ 90

чалавек — цвёт беларускай інтэлігенцыі. Сярод іх акадэмікі Беларускай Акадэміі Навук Вацлаў Ластоўскі, Язэп Лёсік, Сыцяпан Некрашэвіч, нароком земляробства Дзьмітрый Прышчэпаў, нарком асьветы Антон Баліцкі, пісьменьнікі Максім Гарэцкі, Уладзімір Дубоўка, Язэп Пушча і іншы. Прафэсар Аркадзь Смоліч у тым ліку.

Усе арыштаваныя абвінавачваліся ў тым, што зьяўляючыся членамі контррэвалюцыйнай нацыяналістычнай арганізацыі «Саюз адраджэньня Беларусі» (САБ), у далейшым перайменаваны ў «Саюз вызваленьня Беларусі» (СВБ), ажыццяўлялі арганізаваныя шкодніцтвы на культурным ідэялагічным і іншых участках сацыялістычнага будаўніцтва, праводзілі антысавецкую нацыяналістычную агітацыю, накіраваную на паменьшаньне тэмпаў разьвіцця Беларусі на сацыялістычным шляху, ставячы канчаткова мэтай адарваньне Беларусі ў этнаграфічных межах ад Савецкага Саюзу і стварэньне так званай Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР).

На папярэднім сьледзтве поўнасьцю вінаватымі прызналі сябе толькі 25 чалавек. Больш за 40 чалавек цьверда заявілі: «Вінаватымі сябе ні ў чым не прызнае. У СВБ ніколі не былі і аб яго існаваньні даведаліся ад сьледчых АДПУ, знаходзячыся ў папярэднім зьняволеньні». Каля 20 чалавек «прызналіся часткова», што абазначала пэўнае прызнаньне сваіх памылак і недахопаў, у культурнай і грамадзка-палітычнай рабоце, якія ніяк не маглі кваліфікавацца артыкуламі крымінальнага кодэксу.

Матэрыялы справы СВБ складаюць 29 важкіх тамоў. Галоўнымі сярод іх, і па аб'ёме, і па значнасьці, зьяўляюцца ўласнаручныя паказаньні арыштаваных у асобных выпадках яны складаюць сотні старонак машынапісных копіяў. Гэтыя паказаньні,

часам падобныя на мемуарныя замалеўкі, пісалі не ў час творчага натхненьня і не ў доме адпачынку пісьменьнікаў ці вучоных, а ў змрочных турэмных казематах, ва ўмовах крайняга напружаньня духоўных і фізычных сіл. І між тым, як відаць са сьледчых матэрыялаў, многія з арыштаваных захавалі і чалавечую годнасьць, і маральную чысьціню, і сілу духу. Іншыя аказаліся зломленымі псіхічна, маральна і фізычна, упалі ў экстаз раскайваньня і пісалі ў сваіх «уласных» прызнаньнях усялякую лухту, садзейнічаючы фабрыкацыі справы.

Такім чынам, калі коротка, у 1930-г. з ўказаньня ўсемагутнага ў той пэрыяд Палітбюро ЦК ВКП(б) і паслаўманага бюро ЦК КП(б)Б узброеным атрадам партыі ДПУ Беларусі на чале з Р. Рапапортам, які спецыяльна прыбыў у Менск, была «раскрыта» нацдэмаўская, контррэвалюцыйная й антысавецкая арганізацыя — «Саюз вызваленьня Беларусі».

26 чэрвеня А. Смоліч апынуўся ва ўнутранай турме Менскага ДПУ. У чым абвінавачвалі, чаго дамагліся ад яго, як трымаўся ён на допытах — заставалася невядомым. Толькі зараз такія дакументы пакрысе становяцца вядомымі дасьледчыкам.

А. Смоліч, добра разумеючы сытуацыю, у якой ён апынуўся, мэтанакіравана імкнуўся выкласьці на паперы як мага больш фактаў, даць апісаньне падзеяў і зьвязаных з імі людзей, з разьлікам, што будучы сьледчы і дасьледчыкі-гісторыкі разьбіруцца і ў яго бядзе, і ў яго віне, і ў тым, што-ж адбывалася зь ім, зь яго народам, зь Беларусью. Пры гэтым ён імкнуўся зьберагчы свой гонар і не агаварыць сяброў па няшчасьцю.

Чытаючы ўласнаручныя паказаньні Смоліча, бачыш, як яго востры, аналітычны розум даходзіў да разуменьня сапраўднага

сэнсу і павароту ў палітыцы, метадаў і прыёмаў гульні АДПУ з фальсыфікацыяй справаў беларускіх нацдэмаў. У многім Аркадзь Антонавіч перайграў сьледчых. Існаваньня антысавецкіх арганізацыяў ён не пацвердзіў, замаха «нацдэмаў» на ўладу, на захоп камандных вышынь у савецкім партыйным кіраўніцтве гэтаксама. Больш таго, апавядаючы аб уласным лесе, аб нацыянальным руху на Беларусі да кастрычніка 1917 г., аб дзейнасьці так званых нацдэмаў у 20-я гады, здолёў паказаць між радкоў і маштаб руху, у значнасьць іх укладу ў палітыку у беларусізацыі. Хаця й яму прыйшлося нечым паступіцца.

Безумоўна, адносіцца да гэтых дакументаў трэба з пэўнай асьцярожнасьцю, бо цяпер ужо не сакрэт, якімі сродкамі малярнага ціску і фізычнага ўздзеяньня дабываліся паказаньні. Тым ня менш у аснове іх ляжаць сапраўдныя факты яго біяграфіі і гісторыі Беларусі, якую ён тварыў разам з сваімі паплечнікамі. Але самых апошніх, чорных адмецін ў жыцьці А.А. Смоліча там не хапае. Адзначым іх. 10 красавіка 1931 г. адміністрацыйна высланы ў г.Оса Уральскай (цяпер Пермскай) вобласьці. Потым быў пераведзены ў г. Ішым Омскай (цяпер Цюменскай) вобласьці. Туды пераязджае яго жонка з трымя дзяцьмі (ў 1918 г. Смоліч ажаніўся з Аляксандрай Ігнатаўнай Каткоўскай). Тут яны жылі з 1932 па 1937 гг. А Смоліч працаваў у леспрамгасе, райспажыўсаюзе, Саюз-харчгандлі, выкладаў у жывелагадоўчым і педагогічным тэхнікумах.

2 жніўня 1935 г. А. Смоліч атрымаў даведку аб вызваленьні з ссылкі, але «без права проживання в Москве, Ленинграде, во всех столицах союзных республик и погранполосе». Былы палітвязень імкнуўся вярнуцца да актыўнага жыцьця, прапана-

ваў свае паслугі Варонежскаму ўнівэрсытэту, але атрымаў адмову і застаўся ў Ішыме.

У ноч з 17 на 18 чэрвеня 1937 г. — новы арышт, новае абвінавачваньне. Спачатку родным было абвешчана, што А.Смоліч прыгавораны «к 10 годам без права пераписки». У 1957г. была выдадзена афіцыйная даведка аб смерці А.Смоліча: «17 марта 1943 г. в местах заключения от миокардита». Але ў 1990 г. стала вядома, што па рашэньню «тройкі УНКУС» ад 10 чэрвеня 1938 г. яму быў вынесены смяротны прыгавор. 17 чэрвеня 1938 г. А. Смоліч быў расстраляны ў Омскай турме.

Яго жонка Аляксандра Ігнатаўна, толькі ў 1957 г. даведалася аб смерці мужа. Тады-ж 9 лютага 1957 г. пастановай Прэзыдыюма Цюменскага абласнога суда рашэньне тройкі УНКУС былі «отменены и дело-производство прекращено». Але толькі 10 чэрвеня 1988 г. А.Смоліч быў канчаткова рэабілітаваны «за отсутствием в его действиях состава преступления», як адзначана ў пастанове калегіі Вярхоўнага суда БССР.

Такім чынам, юрысты сказалі сваё важнае слова. Прававая кропка пастаўлена і зьслонна сакрэтнасьці зьнятая. І таму чытач прачытаем сапраўдныя дакументы — жывыя сьведчаньні аб жорсткай эпасе станаўленьня «рэальнага сацыялізму» ў краіне. Паказаньні А.Смоліча падаюцца без скарачэньняў у храналёгічным парадку, як яны пісаліся ў час сьледства і на мове арыгінала — расейскай мове.

Сьведчаньні А. А.Смоліча

ад 15 чэрвеня 1930 г.

По поводу предъявленных мне обвинений в контрреволюционной деятельности и вредительства имею заявить следующее:

Большинство предъявленных мне конкретных обвинений не соответствуют действительности. Прежде всего, о существовании контрреволюционной организации «Союз Возрождения Белоруссии», ее целях и деятельности мне ничего неизвестно. Правда, несколько лет назад в разговоре со мной Красковский говорил о необходимости «белорусам» организовать, не определяя задач и целей такой организации; я тогда же дал ему резкий отпор, назвав эту идею в высшей степени вредной, прежде всего, для самой национальной культурной работы в БССР. После этого больше подобные темы в разговоре со мной им не поднимались.

Лично я в своей деятельности за 8 лет пребывания в Советской Белоруссии никогда не ставил себе целью борьбу с Соввластью и тем более реставрацию Беларускай Народной Республики и отторжение ее от Советского Союза. Сознывая свою вину перед трудящимися Белоруссии за свою политическую работу во время оккупации и высоко ценя великодушие Советской власти, не только давшей мне возможность работать в БССР, но и одарившей меня совершенно незаслуженным мною большим доверием, я стремился в меру своих сил и разума выполнять поручаемую мне работу честно и с наибольшей пользой для социалистической Белоруссии. Неизжитые мною остатки белорусского национализма нередко толкали меня на путь извращения национальной политики партии, сводившегося к со-

биранию и организации в легальных учреждениях белорусских националистических элементов, среди которых встречались люди разных взглядов и с разными классовыми стремлениями. Эту сторону своей деятельности признаю вредной как в принципе, так и в последствиях, которые она за собою влекла в смысле усиления националистических влияний в различных, прежде всего, научных учреждениях. Строго осуждая эту свою деятельность, считаю все же нужным отметить, что ее целью было не создание условий для замены советской государственности буржуазной, а усиление и дальнейшее развитие национальной политики партии—белоруссизации и коренизации,—в том неправильном ее понимании, которое я в то время (до 1929 г.) имел. Когда же борьба с национал-демократизмом вылилась не только его действительное классовое лицо, но и существо тех подходов и нацдемократической идеологии, которые представляет собой белорусский национализм, я прекратил организационную работу в указанном направлении и усилил внутреннюю работу преодоления национализма в самом себе.

Формулировки обвинения о том, что в своей деятельности я имел задачей укрепление своего влияния на практическую работу социалистического строительства в целях создания условий для реставрации БНР, является неправильной. Такой задачи я себе не ставил, хотя бы фактически подобное влияние моя деятельность и могла иметь. Для меня вообще неясно, могут ли какие-то условия работы в БССР повести к реставрации БНР, так как считаю последнюю 30

идею совершенно нереальной. Агросовещания я ни для каких организационных целей не использовал.

Совершенно неосновательным является обвинение меня в сознательном торможении развития социалистических элементов сельского хозяйства в своей практической работе. Мои взгляды на ближайшие перспективы индивидуального хозяйства изложены в предыдущих показаниях. Поскольку практической работы по сельскому хозяйству я проводил очень мало, думаю, что отражение этих неправильных, резко мною осужденных взглядов (об устойчивости индивидуального хозяйства в период нэпа) вряд-ли имело какое-либо значение, и во всяком случае я не вижу среди своих действий в этой области таких, в которых я стремился бы сознательно принести вред социалистическому строительству.

Теории самостоятельности белорусского хозяйства с выводами относительно отторжения Белоруссии от Советского Союза я не проповедывал. В своих работах я подчеркиваю своеобразие белорусских условий, значительно меньше впрочем, чем для других республик и областей, но никоим образом не думал и не думаю, што в этих условиях советская система хуже себя оправдывает, чем в каких-либо других.

Таким образом, из предъявленных мне обвинений я считаю обоснованным обвинение в собирании и организации национально-настроенной белорусской интеллигенции без учета ее классового лица, что могло привести и фактически привело к ряду последствий, мешающих социалистическому строительству. Я полагаю, что человеку с таким национал-демократическим прошлым как у меня, при искреннем желании верно служить социалистическому строительству, вообще не следовало в ка-

кой-нибудь мере вмешиваться в проведение нацполитики, имея в виду рецидивы национализма.

Подобное и конкретное перечисление всех своих поступков, в которых я признаю себя виновным, изложено в моем предыдущем показании.

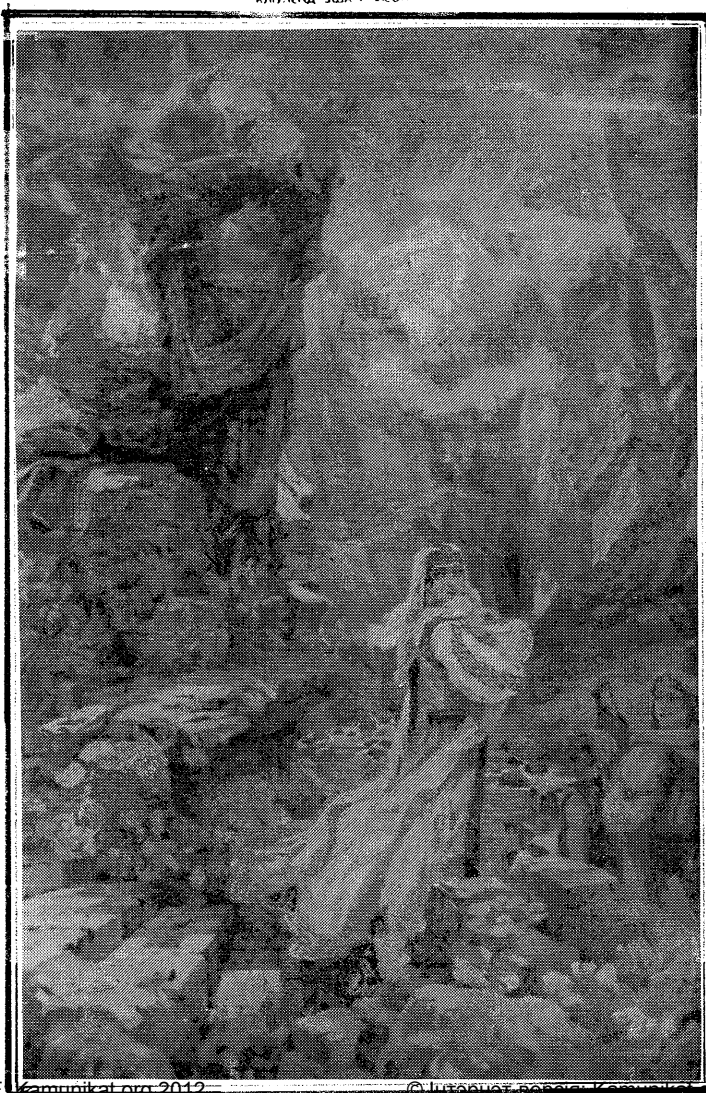
А Смолич

Формулировки этого показания могут быть неточными в виду моей взволнованности в данный момент.

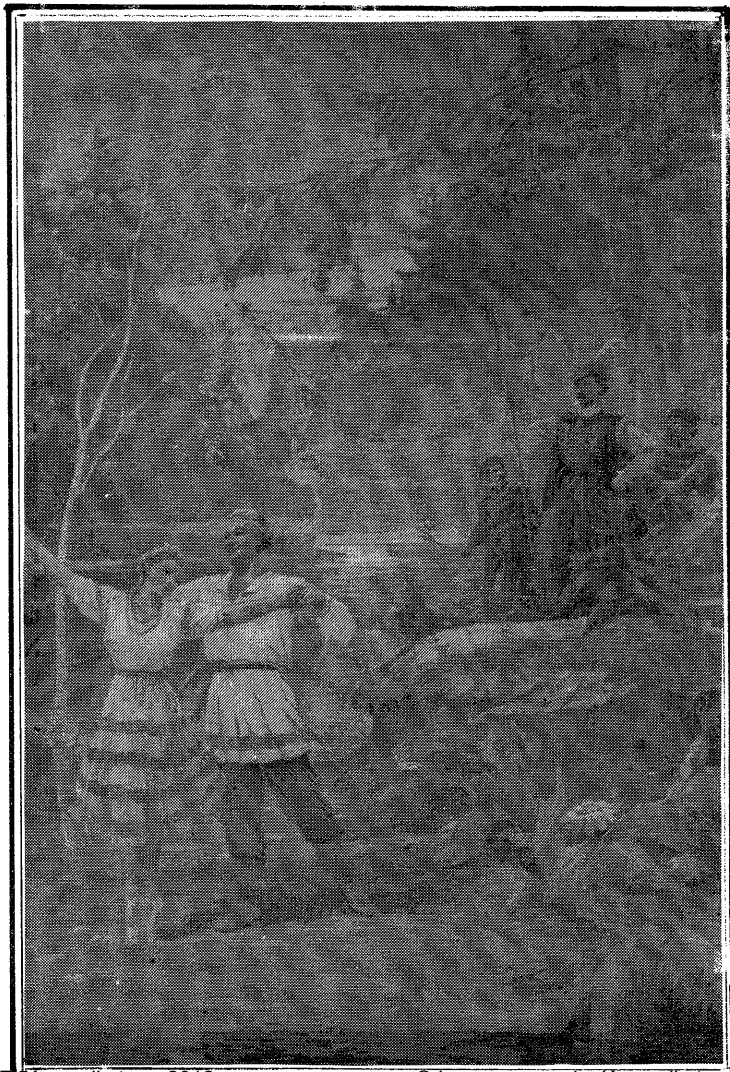
А. Смолич

Мастак Мікола Рыжы

ПАШАКЪ
КЛУБЕНА ЗША ЧАСОКЪ

Дзяёкае і блізкае

Маё захапленне беларускім экслібрысам пачалося дзякуючы Яўгену Ціхановічу. Памятаю, як на выстаўцы беларускіх кніжных знакаў мяне ўразіў адзін экслібрыс. Ф.Багушэвіч, на фонепалетку, селянін з плугам і кліч «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі». Імя мастака было Яўген Ціхановіч. Так 10 гадоў назад і пачалося маё знаёмства зь ягонай творчасцю.

Творчасць Яўгена Ціхановіча, 82-годзьдзе якога мы адзначаем 25 лістапада, вельмі разнастайная. Мастак праявіў сябе ў роўнай меры, як у жывапісе, так і ў графіцы. Экслібрысы — гэта толькі адно захапленне Яўгена Ціхановіча, якое пры іншых умовах і ладзе магло-б прынесці яму сусветную славу і вядомасць. На жаль, у сілу склаўшыхся абставінаў (камуністы не маглі дараваць мастаку ягонае знаходжанне ў час вайны ў Менску) гэтай маглівасці не дадзена было здзейсніцца.

Па тых-жа прычынах так і не з'явілася беларускай школы экслібрыса Я. Ціхановіча, ня здзейсніліся многія іншыя задумы. І яшчэ аб адным асэкце творчасці Я. Ціхановіча хацелася-б сказаць. Многа гадоў назад мастак пачаў пісаць успаміны свайго нелёгкага жыцця. Гэтая забароненая цэнзурай кніга жыцця цэлага пласта беларускай інтэлігенцыі была ня толькі

ўспамінамі, але й ягоным пратэстам супраць усяго несправядлівага, што адбывалася ў Беларусі. І хаця ў застойныя часы надрукаваць тыя ўспаміны было немагчыма, ён усё роўна пісаў, бо верыў, што іхні дзень прыйдзе. І ён прыйшоў. Сёння мы працягваем друкаваць успаміны Я. Ціхановіча.

А яшчэ мы віншuem Яўгена Ціхановіча з ягоным днём нараджэння і жадаем яму ўсяго самага найлепшага. Няхай Бог дапаможа ў Вашай нелёгкай працы і дасць Вам доўгага здароўя, натхнення і радасці.

Святлана Белая

На здымку: Мастак Яўген Ціхановіч

Кажуць, што старэйшыя людзі ня помняць, што было учора, але затое тримаюць у памяці, што адбывалася 60 ці 70 гадоў назад. Дзіўна, што лепшае ў жыцці помніцца добра, можа нават больш рамантычна, хаця былі і голад, і холад, якія неадступна крочылі разам з жыццём

Вось і зараз, калі гарташ старонкі свайго жыцця, задаешся пытаннем, чаго ў ім было болей? Пэўна, што майму пакаленьню дасталося больш пакутаў, чым радасцяў. Але гэта так, ўвогуле, лепш заглянем у творчую біяграфію групы масткоў, што працавалі ў Тэатры оперы і балету ў 1958 годзе над жывапіснымі насцённымі роспісамі.

У нашым тэатры оперы і балету, у трох гасцённых фае, каб ілюзорна павялічыць іх прастору, па праекту архітэктара Лангбарда былі запланаваны вялікія люстэркі, па два ў кожным фае. Нішы ў фае, памерам шэсьць метраў на чатыры, так і засталіся без люстэраў, як і шмат чаго ў аздабленьні тэатра: скульптурнае аздабленьне па ўсяму параметру тэатра, абліцоўка шліфаваным гранітам усіх чатырох уваходаў у тэатр, абліцоўка керамічнымі пліткамі ўсяго барабана. (Няведама зь якой патрэбы архітэктар зрабіў гэты пустацелы барабан, які ня меў даху, а ўзімку назапашліваў столькі сьнегу, што ягоная штогодняя ачыстка каштавала тэатру вельмі дорага).

Працяг.

Адным словам, чаго ні крануць, усюды аўтар рабіў штучную манументальнасць у велічыні, у памерах, каб лубой каной зрабіць бачымасць грандыёзнасці збудавання. Як і ўсе ў тыя гады аб якасці ніхто не турбаваўся, важна было пусціць пыл у вочы і адхапіць Сталінскую прэмію.

Мы ўжо пісалі аднойчы аб суцэльнай манаполіі архітэктара Лангбарда ў аўтарстве праектаў на самыя важныя архітэктурныя збудаванні ў Менску. Так, пачынаючы ад Дома ўрада, Акадэміі навук, Тэатра оперы і балету, Дома афіцэраў, аўтар рабіў вельмі прыгожыя праекты на паперы, дзе нават дрэвы зьяўляліся элементамі архітэктуры, але ў жыцці атрымалася зусім наадварот. Прыкладам самага няўдалага архітэктурнага збудавання зьяўляецца Акадэмія навук. Вялікая калянада так і засталася ў адзіноцтве ні да чаго непрыязнай самастойнай архітэктураю. З лепшых праектаў назавем Дом ўраду і Дом афіцэраў. Зьдзейснены на практыцы, у поўнай меры, усё, што было ў праекце, ніколі не ўдавалася, бо важным было «запусціць» аб'ект у строй да нейкіх сьвятаў: ці як падарунак да чарговага зьезду партыі бальшавкоў, ці ў гонар суцэльнай перамогі на фронце будаўніцтва аб'екта ў савецкай культуры. Усе тыя недаробкі лічыліся дэталіямі, якія можна ліквідаваць на хаду, а

можна і пакінуць назаўсёды без увагі.

Так вось, нішы ў фэе засталіся без люстэркаў. Голая сыены наводзілі сум, выглядалі як нешта недарэчанае, у тэатры нечага не хапала.

У 1958 г. заступіў на пасаду дырэктара Тэатра оперы і балета Павел Вікенцевіч Лютаровіч, які да гэтага быў старшынёй кіраўніцтва па справах мастацтва пры Савеце народных камісараў БССР. Лютаровіч ведаў усіх мастакоў, вельмі любіў выяўленчае мастацтва. Заўсёды прымаў удзел у абмеркаваннях мастацкіх выставак, цікавіўся гісторыяй мастацтваў.

Менавіта Лютаровіч запрасіў мастакоў прыняць удзел у афармленні трох фэе, дзе меліся па дзве нішы ў кожным. Памеры былі 6 метраў вышыні на 4 метры шырыні. Тэмы размярквалі так: мастак Іван Ахрэмчык атрымаў оперу «Садко», мастак Ісак Давідовіч — оперу «Дзяўчына з Палесься», мастак Натан Воранаў — балет «Лебядзінае возера», мастак Міхась Блішч — оперу «Дэман», Яўген Зайцаў — оперу «Яўген Анегін», Яўген Ціхановіч — балет «Князь-возера». Роспісы на сцяны выконваліся тэмпернымі фарбамі (вельмі моцнымі на трываласць працяглага часу). Лютаровіч сам адбіраў мастакоў дзеля гэтае работы, і, на ягоную думку, самых лепшых майстроў, здольных у гэтым жанры манументальных фрэскаў ці роспісаў тэмпернымі фарбамі. Вядома, што мы трымаліся адзінай манеры кампазіцыі, а што тычылася каляровай палітры, дык яна залежала ад зместу і формы тэатральнага твору. З пачатку нашай работы зьявілася перашкода ў выглядзе прэтэнзіі некаторых мастакоў узяць удзел або прапанаваць сябе ў пару на адну тэму. Менавіта ў гэты час ішла грунтоўка паверхні сцяны дзеля роспісаў, якую ніхто не змог прасачыць адпаведна тэхналягічнай

рэцэптуры. Вось гэты недагляд потым і вылез бокам, амаль на ўсіх роспісах, бо праз дзесяць гадоў фарба пачала асыпацца. Але нават і гэта была-б невялікая бяда, бо заўсёды можна было правесці рэстаўрацыю, калі-б мастакі тэатра оперы і балета былі зацікаўлены і звярнулі-б увагу адміністрацыі на стан роспісаў.

Каб зрабіць аб'ектыўную ацэнку гэтае працы, трэба зазначыць, тое што такіх роспісаў у Беларусі ніколі не было. Маю на ўвазе ня толькі вялікія памеры плошчы пад роспіс, хаця і гэта было ўпершыню. Галоўнай і найцяжэйшай задачай было зрабіць манументальны твор, не кніжную ілюстрацыю, не стракатую карцінку, а трымаць каляровую гаму ў спакойнай і сціплай, як кажуць, пастэльнай палітры. Таксама трэба было захаваць каляровыя прынцыпы фрэскавага жывапісу — гэта значыць, не ламаць паверхню сцяны перспектываю, будаваць кампазіцыю па плямах без перавагі адной над другімі. Неабходна было абагульняць і стылізаваць дэталі, так, каб не перайсці парог да абстракцыі, але і не апынуцца ў палоне натуралізму. Апошняе было самым рызыкаўным станам, бо не было ніякай практыкі ў насыценных роспісах. Кожны з нас рабіў па два, а то і па тры варыянты эскізаў. Сабіраліся разам і рабілі адзін другому заўвагі, адным словам, працавалі на карысць агульнай справе.

Трэба сказаць і пра тое, што акрамя творчых цяжкасцей былі яшчэ і фізічныя. Уявіце сабе рыштаванне вышынёй каля васьмі метраў, на якое трэба ўзьлесьці, працаваць гадзіну, спусьціцца ўніз і паглядзець здаля, што атрымалася, пры тым, што рыштаванне замянае ўбачыць усю паверхню роспісу. Зноў узлесьці на зыбкае рыштаванне і зноў працаваць над тым, што здавалася ўнізу няўдалым — стракатым ці

занадта аморфным. І гэтак увесь працоўны дзень, усю зіму 1958 году. Харчаваліся ў тэатральным буфэце штодзень, каб дарма не траціць часу. Буфетам карысталіся толькі артысты. У той час ня ўсё было добра з харчаваннем — выручалі сталоўкі, буфеты зачыненага тыпу. Прыгадваю, як стары прафэсар дырыжор Гітгарц сядзіць у буфэце і ловіць відэльцам сасіскі з мутнай гарачай вады, бо самаабслугоўванне было паўсюдна. Артыстаў тэатра мы ведалі ўсіх. І ня толькі таму, што ў дзень адбываліся рэпэтыцыі, і мы бачылі іх у справе. Потым, пасля працы, яны і самі заходзілі да нас, каб паглядзець, як ўсё робіцца.

Мне асабіста пазіравалі артысты балета Нікалаева і Дрэчын. (На сваіх карцінах я захаваў іх вонкавае падабенства). Гэтае знаёмства давала магчымасць мне пазнаць некаторыя рухі па плястыцы, больш падыходзячыя да жывапісу і малюнку, дынамічныя, але толькі ў пачатку або ў канцы руху.

— Уявіце сабе, казаў я Нікалаевай, — балерына падскочыла і гэтак засталася ў паветры вісець доўгі час. Трэба адбіраць па, дзе-б і дынаміка і стаціка былі-б у згодзе між сабою.

Зараз, калі глядзіш на фотаздымкі майго роспісу «Князь-возера», бачыш, як маладыя, прыгожыя артысты балета Нікалаева і Дрэчын стаяць у пачатку танца ў беларускім народным строі. Успамінаецца той далёкі час, калі ўсё было ў пачатку маладое, і тэатр, і артысты, і мастакі, і беларуская опэра, і нацыянальны балет.

Ну а як-жа аднеслася крытыка да такой з'явы, якую не назавеш другараднай. У тэатры з'явілася шэсць роспісаў, а пра гэта ніхто ні славечка не напісаў. Трэба сказаць, што ў Менску ў тыя часы не было прафэсійнай мастацкай крытыкі, а калі

нешта і пісалі такія крытыкі, як Барышаў ці Кацар, дык глядзелі на тое, што скажуць кіраўнікі з аддзелу агітацыі і прапаганды ЦК партыі. У нейкім даведніку чытаю пра нашы роспісы (артыкул Барышава), але не нахожы ні свайго прозьвішча, ні назвы свайго пано «Князь-возера». Мне, бедалагу, усё ясна, ужо ня ў першы раз мінаюць мяне, каб абыйсці «акупанта», мастака, які апынуўся ў акупацыі не па сваёй волі, але чамусьці заставаўся ў акупаваным немцамі Менску. Успамінаецца таксама вельмі прыкрая падзея ЦК КПБ адносна мастакоў, якія апынуліся ў акупацыі. У 30-ю гадавіну заснавання БССР у Маскву на выстаўку былі адпраўлены і работы мастакоў, што былі ў акупацыі, але самім мастакам забаранілі суправаджаць свае працы. Так дзье маіх карціны «Дапамога Масквы партызанам» і «Партызаны ў разведцы» прывезьлі на выстаўку, што экспанавалася на Кузьнецкім масту. А аўтар мусіў сядзець у Менску. На той выставе большасць карцін было зроблена мастакамі, менавіта, сэрбануўшых гора акупацыі. І вось такое пакаранне ад сваіх. А за што, невядома.

Прайшло, мабыць гадоў каля 15, калі я пачуў гаворку аб тым што зафарбавалі нашыя роспісы-пано, усё чыста, усе шэсць.

Галоўны мастак мастацкага фонду Уладзімір Басалыга з'яўнуўся да мяне:

— Яўген Мікалаевіч! Вам трэба прыступіць з пратэстам супраць вандалізму: знішчэнню шасці пано ў тэатры опэры і балета».

— Перад кім выступаць з пратэстам? — пытаюся ў Басалыгі. А ён і сам ня ведае перад кім.

Кажу, што жывы яшчэ Яўген Зайцаў. Ён — народны мастак БССР, член партыі, нават ветэран партыі. Няхай ён шукае вінаватых. Яму больш зручна гэта рабіць «Не, — кажа

Басалыга, — Зайца ў ня будзе выяўляць злачынцаў. Ён ведае, хто, але не захоча псаваць адносіны з партыйнымі коламі ЦК КПБ». Бяру фотаздымкі роспіса ў нябошчыка М.Блішча «Дэман» і свой фотаздымак «Князь-возера» і крочу да намесніка міністра культуры А.Вайніцкага. Ён, бачыце, ня ведае, каго вініць, ня ведае нават, што адбылася такая дзікунская акцыя. Ён выклікае да сябе Міхаленю, даручаючы яму паглядзець у чым справа. Зьвяртаюся да галоўнага мастака Тэатра оперы і балета Яўгена Ждана. Той адказвае мне, што рэстаўрацыю гэтых пано нельга рабіць, бо яны зафарбаваныя водаэмульсійнаю фарбай. У міністэрстве культуры вельмі шмат адказных работнікаў,

але ў дадзеным выпадку адказваць ніхто ня хоча. Яшчэ думаецца мне, што ніколі мы ня знойдзем злачынца, бо пры калектыўным кіраўніцтве яго няма. Ну, скажыце, чым адрозьніваецца гэтая акцыя вандалізму ад той, што адбылася ў 1937 годзе, калі НКУС прымусіў мастака Сімкоўскага зафарбоўваць прозьвішча Уладзіслава Галубка на ўсіх ягоных краявідах, прывезеных з тэатра ў Гомельскі НКУС? Так, выкрэсьлівалі прозьвішча «ворага народу», каб краявід ня меў аўтара і стаў творам невядомага мастака. Але за што былі знішчаны творы шасці беларускіх мастакоў, на месцы якіх павесілі габелены мастакоў Кішчанкі, да сёньня застаецца загадкай.

На здымку: Яўген Ціхановіч у час выканання роспісу па матывах балета «Князь-возера».

Ганаровы грамадзін Дунайвараша

Віктар Шматаў

Мастацкія творы беларускага жывапісца і графіка Яўгена Ціхановіча ведаю даўно, ад студэнцкіх часоў. Назаўсёды запамнілася ягоная карціна «Партызаны ў разведцы» (1947) — клясыка нашага пасляваеннага жывапісу. У карціне найбольш ярка выявіліся характэрныя рысы творчага метаду Я. Ціхановіча: праўда і мастакоўская перажытасць адлюстраванай падзеі, натуральнасць і характэрная беларуская добрасумленнасць жывапісу. Нацыянальны каларыт, які арганічна вынікае з бездакорнага ведання жыцця, уласцівы і іншым алейным палотнам Я. Ціхановіча: «Лета» (1954), «Пучывы абходчык» (1957), «Падзел зямлі» (1959). Аматарам беларускага мастацтва яны добра вядомы, бо рэпрадукцыраваны ў манаграфіях мастацтва, неаднаразова экспанаваліся на буйнейшых рэспубліканскіх і ўсесаюзных выстаўках. І ўсё-ж, калі трапіш на персанальную выстаўку Я. Ціхановіча, цябе не пакідае адчуванне першаадкрыцця, значнасці і мастацкай, нацыянальнай каштоўнасці зробленага мастаком-ветэранам. Я, напрыклад, зьведаў такое пачуццё на выстаўцы Я. Ціхановіча, прысвечанай яго 75-годзьдзю. Яно пацвердзілася і на выстаўцы мастака ў Беларускам дзяржаўным універсітэце (сьнежань 1989—люты 1990).

Адчуванне значнага ўкладу ў нашу выяўленчую культуру ўзнікае перш за ўсё пры знаёмстве зь яго эсклібрысамі. На першы погляд здаецца нават крыху нечаканым, што Я. Ціхановіч здолеў так ярка выказаць сябе ў адметных графічных мініяцюрах. Разглядаючы іх, як-бы гартаеш слаўныя старонкі нашай пакутлівай і гераічнай гісторыі, у «мастацкай размове»

сустрэкаешся з нашымі нацыянальнымі героямі, асьветнікамі, гуманістамі.

Каб зразумець тое новае, што ўнёс Я. Ціхановіч у разьвіццё беларускага кніжнага знаку, варта прыгадаць яго спецыфіку, асноўныя этапы эвалюцыі. У незлічоных даведніках пра кніжны знак слова «эсклібрыс» (ад лацінскага «ex libris» — з кнігі) спачатку трактавалася як гумовая пячатка з прозьвішчам уладальніка бібліятэкі, нумарам кніжнай паліцы і якім-небудзь вензелем ці аздабляльнай рамкай. Такі кніжны знак быў цікавы толькі прозьвішчам уладальніка. Зьбіральніцтва там было даволі абмежаванае. Становішча змянілася, калі кніжныя знакі пачалі выконваць мастакі. З гэтага часу зьбіральнікі ўсю ўвагу аддавалі мастакам, бо кніжны знак меў ужо мастацкую вартасць. Гэтая акалічнасць спрыяла разьвіццю эсклібрыса, які стаў «абменным матэрыялам» між зьбіральнікамі ва ўсім сьвеце.

Эсклібрыс пашырыўся разам з друкаваньнем, але быў вядомы і раней — у рукапісных кнігах. Радзімай эсклібрыса лічыцца Нямецчына, дзе ён зьявіўся каля сярэдзіны ХУ ст. (да яго, як вядома, зьявляліся Альбрэхт Дзюрэр, Лука Кранах, Ганс Гальбейн і іншыя слаўныя майстры). На Беларусі ў 20-я гады ў жанры эсклібрыса працавалі Я. Мінін, П. Гуткоўскі, Г. Змудзінскі, З. Гарбавец, А. Тычына й інш. У трагічныя для нашай нацыянальнай культуры 30-я гады эсклібрыс, як і ўсё мастацтва, стаў аб'ектам жahlівага шальмаваньня з боку тагачаснай «партыянай крытыкі. Паказальны артыкул В. Вольскага. «Аб рэцыдывах нацыянал-дэмакратызму ў творчасці мастака Мініна»

«Мастацтва і рэвалюцыя», 1933 №1-2. с. 6-7). Вольскі знаходзіць у гравюры Я. С. Мініна «Клясава-варожыя тэндэнцыі», «Пэўныя рэцыдывы нацыянал-дэмакратычнай канцэпцыі ў галіне выяўленчага мастацтва», дырэктывы нацдэмаўскіх тэарэтыкаў», «напрамак нацдэмаўскіх поглядаў». Між іншым, аўтар артыкула «Аб рэцыдывах нацыянал-дэмакратызму...» быў дырэктарам Віцебскага мастацкага тэхнікума якраз у тыя гады, калі там вучыўся Я. Ціхановіч. «Я паступіў у тэхнікум у 1929 годзе, калі яшчэ быў НЭП і не было калгасаў,—ўспамінае Яўген Мікалаевіч,—правучыўся два месяцы. Раптам чытаю загал дырэктара аб выключэнні мяне з тэхнікума «па сацыяльнаму стану». Мой бацька быў пісарам на Ташкенцкай чыгуны (ён родам з Рэчыцы), а маці нарадзілася ў вёсцы пад Барысавам».

Ціхановіч звярнуўся ў Наркамат асветы, і Язэп Дыла дапамог яму аднавіцца ў мастацкім тэхнікуме.

«Зьнешні бок жыцця і працы ў тэхнікуме напачатку быў спрыяльны для беларусізацыі. Настаўнікі гаварылі на роднай мове, справаводства вялося таксама па-беларуску. Праводзіліся заняткі па вывучэнню беларускага арнамэнту слухіч паясоў, розных тканін ды жычкі, ганчарства: студэнты вывучалі скарынінскі шрыфт. Але гэта спынілася, як толькі пачалася калектывізацыя, «барацьба з кулацтвам», арышты ды высылкі на Салаўкі.

У тэхнікуме камсамол чапляўся да кожнага слова, шукаў «правыя ўхілы». Дырэктар тэхнікума Вольскі праходзіў, мабыць, апошнюю чыстку партыі. Аднойчы мы, студэнты, прысутнічалі, калі Вольскі адказваў на пытаньні камісіі, у складзе якой былі бальшавікі-рабочыя. Для нас было дзіўна, што Вольскі адказваў не на ўсе пытаньні, спасылалася на тое, што ён чэкіст і ня мае

права агалошваць тое, што засакрэчана. Трымаўся ён тады з пагардаю да ўсіх: Вольскі быў афіцыйны, насцярожаны чалавек, не даваў нікому веры. Адносіны паміж дырэктарам і настаўнікамі-мастакамі былі напружаная. Пры Вольскім пачынаўся экспэрыментаваць «калектывізацыя» акадэмічнага, звыклага і правэранага часам на ўсім свеце выкладаньня. Палітызацыя пранікла ў спецыяльныя прадметы. Замест работы з натуры мы павінны былі рабіць плякаты па барацьбе з бракам, з лятунствам. Катэгарычна забаранялася звяртацца да ўсяго нацыянальнага, роднага, беларускага. Найбольш прыкметныя, таленавітыя людзі высылаліся ці знішчаліся, гінулі на цяжкіх працах у ГУЛАГу», (Больш падрабязна аб гэтым пэрыядзе гл. «Полацак» № 6(26)-7(27), 1993 г.)

Хваля сталінскіх рэпрэсіяў не мінула і Я.Ціхановіча—расстралялі жончынага бацьку—Уладзіслава Галубка, а сям'ю выкінулі з кватэры як дзяцей «ворага народу». Шмат даялося перажыць і ў часы хрушчоўскай адлігі, ды і пазьней. І можна толькі здзіўляцца, што мастака праз усе нягоды, захаваў у сваім сэрцы, данёс да нашых дзён нязгасную веру ў ідэалы Бацькаўшчыны.

Ёсць свая заканамернасьць у тым, што ярчэй за ўсё Я. Ціхановіч выказаў сябе ў эсклібрысе. У 60-я гады, калі пачалося яго адраджэньне, жывапісец у сваіх графічных мініяцюрах як-бы закрываў «белыя плямы» ў распрацоўцы нацыянальнай тэматыкі, што ўтварыліся раней ў яго алейных тэматычных кампазыцыях, партрэтах, пейзажах.

Эсклібрысы, які можна назваць сымбалам культурных узаема сувязяў зьвяўшым промнем сьвятла ў гэтым амаль безвыходным лабірынце. Ён расчыніў перад Я. Ціхановічам дзьверы ў вялікі сьвет. У ягоным асабістым архіве сотні лістоў з розных краін, мастаку пішуць дзеячы культуры,

аматары кнігі зь Японіі і Бразіліі, Італіі і ЗША, Бэльгіі, Венгрыі, Балгарыі, Польшчы. Я праглядаў гэтыя лісты ў арыгінальных канвертах з такімі разнастайнымі маляўнічымі маркамі. У іх словы падзякі і захаплення працамі беларускага майстра. Сёння на творчым рахунку Я. Ціхановіча больш за 400 кніжных знакаў, зробленых у тэхніцы лінарыту, афарту, сухой іголки. Усе творы — безганаарнарыя (падарункі ўладальнікам і грамадзкім установам). Ааналізуючы эсклібрысы Я. Ціхановіча ў храналагічнай паслядоўнасці, бачыш творчы рост, эвалюцыю майстра. У ранніх творах (першы знак мастака выканаў у 1967 г.) аўтар нярэдка зьвяртаецца да фальклорных вобразаў (эсклібрысы М. Лынькова, Я. Мінаева, аўтаэсклібрысы). У той-жа час асобныя знакі мастака набываюць характар графічных мініячур на гістарычныя тэмы (эсклібрысы для В. Палікарпава, дзе паказаны К. Каліноўскі з паўстанцамі). Нярэдка гэта жанравыя кампазіцыі, у якіх добра відаць цікавасць да нацыянальнага фальклору. Так, у аўтаэсклібрысе Я. Мінаева паказаны званар, у эсклібрысе П. Броўкі — сялянка ля ступы, у другім эсклібрысе Я. Мінаева (1979) бачым гусляра на фоне беларускага краявіду.

Асаблівае месца ў творчасці Я. Ціхановіча займае манументальная сэрія партрэтных эсклібрысаў, у якіх ён не мае сабе роўных ня толькі ў нашай рэспубліцы, але і за яе межамі. Партрэтныя эсклібрысы Я. Ціхановіча як бы парушаюць традыцыйныя жанравыя межы кніжнага знака. Гэта — выстава (а не кніжныя) творы, якія б назваў станковым эсклібрысам. Іх сярэдні памер 30x25 см — таксама нязвыклы для эсклібрыса.

Мастак падае вобразы беларускіх і агульнаславянскіх асьветнікаў, пісьменьнікаў, дзеячоў культуры, нацыянальных герояў,

зьявртаецца да гісторыі і культуры іншых на родаў: Ф. Скарына, К. Каліноўскі, Я. Купала, Я. Колас, Ф. Багушэвіч, М. Багдановіч, Цётка, У. Галубок, Т. Шаўчэнка, А. Міцкевіч, А. Пушкін. Э. Хэмінгуэй, Л. Бетховен, Ф. Шапэн, Э. Тэльман — вось далёка ня поўны пералік агульнавядомых імёнаў, носьбіты якіх увасоблены Я. Ціхановічам у кніжных знаках. Нямецкі мастацтвазнавец К. Х. Ангер пісаў пра эсклібрысы, што Я. Ціхановіч як бы ставіць помнікі вялікім дзеячам сусветнай культуры, яшчэ раз успамінае пра іх у арыгінальнай форме мініячурнай графікі».

Партрэтныя эсклібрысы Я. Ціхановіча — прыкметная зьява ў сучаснай беларускай графіцы, у выяўленчай культуры рэспублікі ўвогуле. У іх ярка выявіўся партрэтны талент мастака, які добра відаць і ў яго шматлікіх алейных творах.

Нельга не адзначыць артыстызму і віртуознасці, зь якімі зроблены эсклібрысныя партрэты. Некалькі трапных дакладных штрихоў, умела знойдзеныя святлоценнявыя кантрасты — і перад гледачом паўстаюць вобразы Ф. Скарыны, Я. Купалы, А. Міцкевіча. Прычым іх партрэтныя характарыстыкі вылучаюцца зайздроснай пераканальнасцю, а графічнае майстэрства — бездакорным прафэсіяналізмам. Нярэдка ў выяўленчую структуру кампазіцыі мастак уводзіць выказванні тых альбо іншых культурных дзеячаў пра наш народ, родную мову, такія эсклібрысы маюць выразны асьветніцкі характар (знакі з выявамі Ф. Багушэвіча, А. Пушкіна і інш.). Персанальныя выстаўкі работ Я. Ціхановіча праходзілі ў шмат якіх гарадах нашай краіны і за мяжой. З часткай яго эсклібрысаў маглі пазнаёміцца беларусы Кліўленда, а таксама чытачы часопіса «Полацак». Асобныя знакі экспанаваліся на Сусветнай выстаўцы

ЭКСПО-70, у г. Осака (Японія). Мастак пастаянны ўдзельнік выставак на міжнародных кангрэсах экслібрыстаў.

Праглядаю шматлікія каталёгі згаданых выставак, чытаю кнігі водгуку. Вось водгук Адама Мальдзіса: *«Шматаблічная і шматфарбная выстаўка Яўгена Ціхановіча — гэта сьвята беларускай культуры. Зьдзіўляе і радуе шматграннасьць яго культуры, яго літаратурны багаж, непаўторнае мастацкае бачаньне роднай прыроды, старога і новага Менску, навакольных мястэчак і вёсак. Новых посьпехаў Вам!»*

«Калі душа і сэрца мастака аддаецца свайму народу, Радзіме поўнасьцю і без астатку — плён працы яго ня можа не хваляваць», — піша Я. Саламевіч.

Сардэчна і шчыра адгукнуўся Сяргей Грахоўскі.

«Дзякуй Вам, дарагі Яўген Мікалаевіч, за сустрэчу з нашымі слаўнымі папярэднікамі — волатамі духу беларускай зямлі. Нібыта пагаварыў зь імі, адчуў іх сілу і веліч. Павадзілі Вы і па росных сьцежках родных прастораў, пазнаёмілі з гераічнымі сынамі нашага народу. Выдатныя партрэты, пейзажы, а экслібрыс — цэлая гісторыя культуры народаў Эўропы і роднай зямлі».

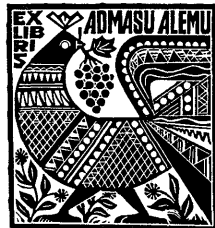
Як бачым, да аўтара выдатных экслібрысаў прыйшло, нарэшце, шырокае прызнаньне. Здаваўся-б, радуйся, твары, зьбірай плён рупнай працы. Але ня зьзяе шчасьцем твар мастака. Калі творчасць Я. Ціхановіча ў галіне экслібрыса перакінулася за межы нашай дзяржавы, то яму давялося пераадольваць перашкоды нашых шматлікіх «забараняльных» органаў і арганізацыяў (нават такіх, як Саюз мастаоў, Міністэрства культуры, АБІР, таможня, а яшчэ нядаўна і ЦК КПБ). Замест таго, каб спрыяць мастаку ў яго бескарысьлівай працы па прапагандзе беларускага выяўленчага маста-

тва за межамі краіны, яму забаранялі выезды на адкрыццё пэрсанальных выставак (нават у сацыялістычных краінах). Беларускае таварыства дружбы і культурных сувязяў з замежнымі краінамі болей за ўсіх перашкаджала ў справе арганізацыі выставак за межамі Беларусі. Тым часам, як былы СССР падпісаў Міжнародную канвенцыю аб кніжным знаку, які зьяўляецца прадметам міжнароднага абмену і пад ніякую забарону не падпадае.

Паказальны такі факт: у 1972 годзе ў венгерскім горадзе Дунайвараш адбылася выстаўка экслібрысаў Я. Ціхановіча. Пасьля яе закрыцьця беларускі мастак падарыў гораду ўсе работы, калекцыя трапіла ў экспазыцыю карціннай галэрэі. З гэтай нагоды гарсавет г. Дунайвараш абраў Я. Ціхановіча сваім ганаровым грамадзянінам і выслаў мастаку на адрас Савецка-венгерскага таварыства грамату і медаль, таксама 100 экзэмпляраў каталогаў. Але ганаровы грамадзянін Дунайвараша дагэтуль так і не пабачыў сьлыннага венгерскага горада. Яго проста не пусьцілі ў замежную паездку. Шматлікія звароты ў таварыства дружбы, у Саюз мастаоў, у ЦК КПБ не далі ніякіх вынікаў.

Напярэдадні дня народзінаў мастака, хочацца пажадаць яму плённых творчых посьпехаў, моцнага здароўя.

Няхай Гасподзь пашле, шаноўны Яўген Міхайлавіч, многія лета Вам і Вашым творам.

ВДНАЕ СЛОВА

Із агню ды ў полымя

Міхась Кавыль

Быліца дванаццатая

Дары трохтонкі нечакана сёканулі срабрыстымі посягамі па ніжніх вокнах двухпавярховага будынку і ў міць пагасьлі. Матор, скінуўшы з плеч цяжар дарогі ад Кельцаў да Менску, ад перагрэву, а можа, ад старасьці, некалькі разоў здрыгануўся і замоўк.

—Вот мы і прыехалі,—пачуўся гучны голас Васіля Васільявіча Васілеўскага.

—Ціха будзь!—зацыкалі на яго некалькі галасоў адразу.

—А ў чым дело?—сыцішана спытаў Васіль.

—А ў тым,—адказаў Янка Каляда, што мы не ў «шталягу» ў Нямецчыне, а ў Менску, дзе ў руінах, кажучь, поўна партызанаў.

—Заўтра мы іх пачнем выкурваць «от тудова».—Нарачыта гучна адказаў Васіль.

—Глядзі, каб яны па нас ня курнулі,—пачуўся сіплы голас Хатулява.—Руіны недалёка.

Размову спыніў незнаёмы чалавек, які выйшаў із дому. Ён падыйшоў да шофераў, двух нецаў, нешта сказаў па-нямецкі, а пасля звярнуўся да прыехаўшых па-беларуску: «Я—Краўцоў Сымон Юр'явіч, ваш пакуль што апякун. Злазьце і ідзьце ў дом адпачываць, а заўтра скажу, дзе хто будзе працаваць».

—А як наконт перакускі? Прагаладаліся.

—Хаця ўжо добрыя людзі храпяць, а ня перакусваюць, але вам давядзецца праехаць чаркаю па зубях.

З жартамі хлопцы пачалі саскакваць з машыны і пасьпяшаць за апякуном. Машына забарабаніла, сьжанула фарамі па вокнах і

«відэр ззен».

У невялікім пакоі сущымяна пабліскаваў на століку ліхтар «лятучая мыш». Ніякай мэблі. На падлозе разасланьня вайсковыя коцы».

Язэп прылёг у куце. Каля яго прымасьціўся Васіль Васілеўскі, ці-ж бо Васільеў. Перахрысьціў Васіля Васільева на Васілеўскага Язэп Лабач у «шталягу» ў Ковелі. Там ня было такога добрага апякуна, як Сымон Краўцоў, які не пашкадаваў і «шнапсу», і «вурст». Там апухалі з голаду, ахоўвалі адзін аднаго на чарзе ў часе сну ад людоедаў. Так, былі такія няшчасныя, даведзеныя голадам да вар'яцтва. У сьлёта 1942г. сноўдаліся, як прывіды «русіш шван» па лягеру, глядзелі адзін на аднаго і думалі: «Ці ня ты часам людоед?»

Язэп і Васіль, каб зьберагчы сілы, ляжалі ў хляве на саломе праз цэлыя дні і ночы, выходзілі толькі на «апелю». Язэп чамусьці крыху лепей за Васіля трымаўся на нагах. Той зусім аслабеў, нічым ня цікавіўся, глядзеў асалавелымі вачыма ў адну кропку, блукаў дзесь далёка, не на гэтым сьвеце. Язэп у час «апелю» спаткаўся з Іванам Тараном і даведаўся ад яго, што немцы маюцца вызваляць украінцаў і беларусаў. Неўзабаве павінна прыехаць беларуская й украінская дэлегацыі. Тарану аб гэтым пад сакрэтам сказаў яго знаёмы, які працуе пры камэнданьце лягеру «дальмэтчарам». Язэп быў упэўнены, што яго вызваляць, але як быць з Васілём? Пакідаць сябру паміраць у гэтай душагубцы не дазваляла сумленьне. І Язэп рашыў дзейнічаць.

—Вася, зьвярнуўся ён лагодна да сябра,
—ты ведаеш, што я думаю?

Васіль не адказаў. Язэп ізноў: «Вася, трэба ўцякаць». Васіль устаў і на Язэпа пагускнелымі вачыма і ледзь чутна прамовіў: «Куда ты собираешся утекать? В степь, где нет даже кусты, чтобы спрятаться. Украинцы выдадут».

—Ня бойся выдачы, Іван Таран таксама збіраецца ўцякаць. Ён нам дапаможа схавання.

Васіль махнуў рукою і адвярнуўся да сцяны. Язэп не адставаў: «Ты ня бачыў тых камандзіраў, што ляжаць каля плоту. Ляжаць папыхшыя, як горы, ажно страшна глядзець. Мухі раямі кружацца над імі. Смурод ад іх нясе па ўсім лягера. Дык і мы мусім дакаціцца да гэтага? А ў мяне-ж дзесьці ёсць бацькі, якія чакаюць адзінага сына. Дзесьці пайшла ваяваць з фашыстамі мая дарагая Клашуня. Дзесьці ў Варонежы пралівае сьлёзы твая Маруська. Няўжо ты пра яе забыў, ня думаеш спаткацца, абняць?» Васіль падхапіўся і надрыўным голасам: «Не Юзік, я сваю Маруську не забыў. Будзем уцякаць»

Язэп падаў Васілю руку, моцна паціскаючы, сказаў: «Сягоньня пагутарым зь Іванам Тараном. Заўтра паспрабуем улезці ў брыгаду грузчыкаў, каб высці з лягера. А там будзе бачна, якія будуць абставіны. Калі машыніст таварняка будзе украінец, ці паляк, паспрабуем дамовіцца». Усё гэта Язэп плёў, а сам думаў: «Хутчэй-б прыяжджалі тыя беларусы-вызвольнікі».

Прайшло яшчэ пару дзён. Ніхто не прыязджаў. Спрабавалі няўпрыкметкі стаць у шэрагі брыгады, якая кожнай раніцы ішла на станцыю, але дарэмна. Там былі «мафіёзы» з жоўтымі трохкутнікамі на плячах, на шынях. Хто ня меў трохкутніка, атрымліваў высьпятку ў мяккае мейсца.

Язэпу прапанаваў адзін «мафіёза» абмяняцца шынялімі. Язэпава шыняль была амаль новая, а «мафіёзы» — лахман, але з трохкутнікам. Язэп з радасцю памяняўся. Ня мог дачакацца раніцы, каб апынуцца ў брыгадзе грузчыкаў. А калі апынуўся, стаў у самым канцы. Да яго падбег брыгадзір, Ванька з шапкой набекрэнъ, і закрычал: «А ты зь якое «луны» зваліўся? Язэп павярнуўся да яго плячыма, каб пабачыў трохкутнік, Ванька зарагатаў і стукнуў кулаком у трохкутнік. Язэп заараў носам пысок. Прыпадняўшыся, убачыў таго злыдня, які падвёў яго пад дурнога хату. Ён ішоў з брыгадзірам да выйсця з лягера. На плячах у яго жаўцеў трохкутнік.

Язэп доўга стаяў на каленях, пазіраў на шчасліўчыкаў, якія пасьпішалі за браму. Яго калаціла злосьць на сваю бездапаможнасьць адпомсціць крыўдзіцелю. Язэп накіраваўся ў барак, але ня ступіў і пару крыкаў—аслупянеў ад крыку. Крычалі палонныя, што тоўпіліся каля карыта з вадою. Немцы напаўнялі карыта вадою адзін раз у суткі. Тысячы палонных піхалі адзін аднаго, біліся, каб дабрацца да «живое вады». Гэта была штодзённая зьява і не ён, гэты гармідар, затрымаў Язэпа. Аслупянеў Язэп ад неверагоднага страшнага відовішча. Із браны, што вяла да абгароджаных калючым дротам дамоў, дзе жылі немцы, выскачыла тройка рысакоў. На брыццы стаялі ва ўвесь рост тры немцы. Бачна, яны былі п'яныя, бо на нагах ледзь трымаліся, хляталі коней бізунам, нешта гаргatalі. Коні несліся па пляцы, ляцелі на людзей, што таўпіліся каля карыта. Некаторыя ўспелі кінуцца пад карыта, а іншыя пападалі на зямлю. Немцы сталі трабаваць іх коламі брычкі, капытамі коней. Тых, што ўхітрыліся ўскочыць на ногі і стараліся ўратавацца, немцы паласавалі бізунамі, а брычка завяршала крывую

справу. Ubачыўшы такую «карыду», Язэп пусьціўся, што меў сілы, да свайго бараку. Васіль спаткаў Язэпа пытаньнем: «Ну што?» Язэп не адказаў, упаў тварам на зямлю і заплакаў.

Назаўтра перад полуднем — «апелё». Ідуць з Васілём на пляц, Язэп падумаў: «Нешта будзе, да гэтага часу двух «апелёў» не было. Ці ня прыехалі беларусы?»

Падумаўшы так, Язэп звярнуўся да Васілі: «Вася, я думаю, сягоньня нам удалася вырвацца із гэтага пекла». «Не разумею, пра што ты «балакаеш», — адмахнуўся Васіль, як ад назойлівай мухі, і раптам схпіў Язэпа за руку: «Ціха будзь, глядзі!»

Язэп паглядзеў туды, куды паказваў рукою Васіль, але праз галовы палонных нічога не ўбачыў, а толькі пачуў: «Спадары беларусы! Хто жадае змагацца з тыранам Сталінам, тры крокі наперад! Язэп схпіў Васілі за руку, пацягнуў і загад: «Пайшлі! Будзем на волі, а там бячча будзе».

І Язэп з Васілём ступілі тры крокі наперад.

Язэп шапнуў Васілю: «Называй сябе Васілеўскім. Забудзь «Васільева». Язэп не паспеў сказаць яшчэ нешта, бо пачулася каманда: «Крокам марш».

Чалавек дзесьці беларуса ў пакрочылі ў дом, што стаяў за калючым дротам. Туды неўзабаве прыкрочылі чалавек трыццаць украінцаў.

У доме за доўгім сталом сядзелі шэсьць чалавек цывільных: тры беларусы і тры украінцы. Яны трымалі алавкі ў руках, перад імі ляжалі лісты паперы, Язэп здагадаўся, што гэта праверка, а таму шапнуў Васілю: «Не забудзь, што ты Васілеўскі Васіль Васільевіч, беларус, нарадзіўся ў Новасібірску, куды былі высланы бацькі, а таму беларускай мовы ня ведаеш. Дзе жылі бацькі да высылкі, таксама ня ведаеш.» «Понял-

разумеў», — адказаў з ухмылкай Васіль. І яны прыблізіліся да стала. Праверка была павярхоўная: год і месца нараджэньня, адукацыя, род войска і чын. У Язэпа апрача гэтых анкетных пытаньняў, больш нічога ня пыталі, а Васіля спыталі толькі, чаму ён не гаворыць па-беларуску. Васіль адрапартаваў так, як яго навучыў Язэп.

Пасля гэтага беларуса ў і украінца ў размясьцілі ў тым-жа доме, дзе праходзілі праверку, далей ад людэдаў і сталіністаў. Сталі падкармляць. А праз тыдзень адвезлі на машынах у месца Кельцы, у Польшчы. Там «знаёміўся» з кожным «змагаром з Сталіным» сам Фабіян Акіньчыц, арганізатар усёй гэтай акцыі. Байцы Васіля Акіньчыц паверыў, але яму не патэбны былі прапагандысты, якія ня ведаюць беларускай мовы, Васілю пагражала адпраўка назад, у «гуталю». На выручку зноў прыйшоў Лабач. Ён запэўніў сп. Акіньчыца, што за пару месяцаў, за час курсаў, ён прабудзіць у Васілеўскім ягоную «беларускасьць», навучыць гутарыць па-беларуску. Акіньчыц згадзіўся пакінуць Васілеўскага на курсах. І праўда, Васіля Язэп навучыў элементарна гутарыць па-беларуску, але «прабудзіць беларускасьці» ня мог, бо яе ў Васіля не было.

Усю зіму 1943 году правучыліся будучыя прапагандысты: знаёміліся з гісторыяй Беларусі, сутнасьцю камунізму і нацыяналізму, з «Новым парадкам у Эўропе» і мейсцам у гэтым «парадку» Беларусі. Падкованых фізычна і палітычна, пераапрунтых у цывільную вопратку, прытарабанілі ў сакавіку 1943 году ў Менск.

Цёплае сакавіцкае сонца заглянула праз вакно ў пакой, правяло ласкавымі праменьнямі па тварах Язэпа. Васіля й іншых, што ляжалі на падлозе паўразрушанага дому. А «іншыя» — гэта Хатулёў, Зімёнак Жыгал-

ковіч, Каляда, Прысмакоў, Фралоў, Салаўёў.

Неўзабаве прыйшоў Сымон Юр'явіч Краўцоў, прынёс па «бутэрброду» і па царцы «шнапсу». Пасля перакускі зачытаў сьпісак прызначэння на працу. Лабач і Зіменак заставаліся ў Менску пры Гэнэральным Камісар'яце, а рэшту адпраўлялі ў Вілейку.

Язэп папрасіў Краўцова, каб пакінуў у Менску Васіля, але Сымон Юр'явіч сказаў, што патрэбны толькі два чалавекі, а замяніць Зіменка Васілеўскім ён ня можа. Шляхі Язэпа і Васіля разыйшліся. Лабач быў упэўнены, што Васіль, разлучаны зь ім бязь яго апекі, пойдзе ў партызаны. Ён і сам, успомніўшы «крывавую» «карыду» ў Новелі, пабачыўшы зьнявечаны родны Менск падумаў пра лес, але, прыпомніўшы катаваньні ў «амэрыканцы» на Савецкай вуліцы, канцлагер на Далёкім Усходзе адкідаў думку пра лес з спадзевам, што горай ня будзе, а можа, і лепей.

У той-жа сакавіковы цёплы дзень «Вілейкаўцы» цягніком выехалі зь Менску, а Язэп, разьвітаўшыся з Васілём, пайшоў шукаць кватэру. Пайшоў зь ім і Зіменка з тым, каб дзесьці разам уладзіцца жыць, але Язэпу Зіменак не спадабаўся яшчэ ў лягеры. Быў ён сяброўскі, самадумны, замкнуты. Такіх Язэп называў «занудамі», а таму, каб адчапіцца ад «зануды», зманіў, што ён пойдзе жыць да брата. Зіменак адчуў фальш у словах Язэпа, ня стаў напрошвацца і разьвітаўся. Язэп з палёгкай уздыхнуў, прайшоўшы крыху па Савецкай вуліцы, зьвярнуў на Камсамольскую. Там дзесь да ваіны жыў яго дваюрадны брат Віктар. Камсамольская ляжала ў руінах. Шукаць дом Віктара ня было сэнсу Язэп завярнуўся і пайшоў па Савецкай і ў бок Дому ўраду.

На розе Нямігі і Карла Лібкнехта сноў даліся людзі, нешта прадавалі, нешта куплялі. Язэп прыпыніўся на гэтай таўкуццы,

стаў прыглядацца да мужчынаў, каб убачыць кагосьці знаёмага, а можа, і брата. І ўбачыў высокага лысага, які нахіліўся да малой чорнагалавай дзяўчыны і нешта шаптаў ёй на вуха. Язэп наблізіўся і пераканаўся, як што гэта ён, брат яго Віктар, ткнуў яго пальцам у плечы у сьцішана: «Гэндэн гох!». Віктар крутнуўся, ўставіўся блакітным вачыма ў Язэпа і, пазнаўшы, ажно падскокчы ад нечаканасьці, кінуўся абдымаць Язэпа: «А браток ты мой, а браток! Адкуль ты тут узяўся?» Дзяўчына, пачуўшы: «Гэндэ гох», шыганула ў натоўп і змылася. Язэп, калі Віктар выпусьціў яго із сваіх моцных, як клешчы, рук, не адказаў «адкуль тут узяўся», а запытаўся: «А што гэта за цаца, якой ты шаптаў на вуха ваенныя сакрэты? І чаго яна зматалася?» Пачуўшы ад Язэпа пра ваенныя сакрэты, Віктар крыху занепакоіўся, бо ён сапраўды меў з Манькай сакрэты, партызанскія сакрэты. Хаця Язэп быў яго брат, але сакрэт мусіць быць сакрэт, бо хто ведае, чым твой брат дыша. Таму Віктар адрагжаваў на пытанні хутка: «А ты хіба не пазнаў «цацу»? Гэта-ж Манька Вярбіцкая, сястра твайго швагра Андрэя. А зматалася яна таму, што тут часта крычаць: «Гэндэ гох!»—немцы, хапаюць, хто ня ўсьпеў уцячы, вязуць у каталашку. Адтуль амаль ніхто дамой не вяртаецца. Так што ня дзівіся з Манькі. І давай адсюль зматвацца, пакуль ня позна».

Яны выйшлі на вуліцу Карла Лібкнехта. Зырка сьвяціла сакавіковае сонца. Тут нямецкія бомбы ня падалі: ўсё драўляныя домкі стаялі цэлыя. Над Домам ураду палыхаў, як павук, нямецкі сыяг. Язэпа сьцепанула, як ад нечаканага ўкусу пчалы, і ён, паказваючы рукою на сыяг, спытаў у брата: «А дзе-ж наш сыяг? Што вы тут пікнуць баіцесья?» «Які наш сыяг? Белчырвона-белы?—спытаў Віктар і, не чакаючы

адказу, дабавіў: «Калі табе так хочацца пабачыць бел-чырвона-белы, пайдзі на Чырвонаармейскую. Там над Домам Чырвонай Арміі, ці-ж бо Домам Беларускай Самапомачы і Рады даверу, дзе і я, грэшны, акалчваюся, палюбуешся». Ад пачутага думкі Язэпа раздвоіліся. «Калі табе так хочацца пабачыць», — сказала яму, што Віктару ня вельмі хочацца бачыць бел-чырвона-белы сыцяг, але-ж «акалчваецца» ён у Беларускай Самапомачы і Радзе даверу пад тым-жа бел-чырвона-белым. Як яго зразумеў?

— Слухай, Віктар, — рашыў Язэп узяць «быка за рогі», — як зразумеў з тваіх слоў, табе ня вельмі падабаецца наш нацыянальны сыцяг, а ты ўсё-ж працуеш пад ім.

Віктар зразумеў, куды цэліць Язэп, паляпаў яго па плячы, кажучы: «Ты, Юзкі, усё хочаш ведаць, а я воль, ня ведаю нават, чаго ты ў Менску аб'явіўся?» Язэп не паспеў адказаць, што гэта доўгая гісторыя, бо яны падыйшлі да доміку на вуліцы Розы Люксембург, дзе жыў Віктар. Залямантавала і забраскала ланцугом сабака.

Жыў Віктар з жонкай Верай і дачушкай Розай у трохпакаёвым доміку, у якім жылі да вайны жыды. Дом на Камсамольскай, ранейшае прыстанішча Віктара Лабача ляжаў у руінах. Цудам уратаваліся Лабачы ў час бамбардыроўкі. Доўга туляліся ў знаёмых аж пакуль Віктар ня ўладзіўся на працу ў Беларускую Самапомач, і загадчык Самапомачы спадар Ермачэнка выпісаў Лабачу ордэр на кватэру на вуліцы Розы Люксембург. Пра гэта паведала Язэпу жонка Віктара Вера, пакуль Віктар схадзіў, як ён казаў жартаўліва, «на сьпірт-завод бабкі Анюты па бурачны «шнапс».

Вера была другою жонкаю Віктара. Першая «прасьцячка», як ён яе называў кінула Віктара, калі ў трыццатым яго бацькоў

«раскулачылі». Віктару ня вельмі праймаўся паступкам «прасьцячкі», а каб замесціць сыляды «ненадзейнага элямэнта» ўцёк у Менск, уладкаваўся неяк на працу на завод Варашылава. Крыху «акапаўшыся», надумаўся Віктар паступіць у Драматyczną студию, каб стацца артыстам, але для гэтага патрэбна было закончыць сямігодку. Віктар-жа закончыў, праўда, на выдатна толькі пачатковую Сыроваднаўскую школу.

У гэтым часе Язэп вучыўся ў Белпэдагэнікуме. Віктар пайшоў да яго ў інтэрнат, папрасіў, каб Язэп «пазычыў» яму на пару дзён сваю спраўку аб заканчэньні сямігодкі. Язэп баяўся даваць, але Віктар запэўніў, што ён толькі здыме копію, а больш нічога. Язэп згадзіўся і даў. Як Віктар рабіў тую копію, як замяняў Язэпа на Віктара, бацьку Язэпа Міхася над Адама, засталася таямніцай. Віктар закончыў Драматyczną уладзіўся ў БДТ-1. Тады-ж неўзабаве пазнаёміўся з дачкою прафэсара Беларускага Дзяржаўнага ўнівэрсытэта Верай Невядомскай, і праз пару тыдняў яны «распісаліся».

У армію Віктара ня бралі «па стану здароўя» (Меў «хворага» бацьку — кулака). Гэта-ж хвороба затрымала Лабача ў Менску, хаця Вера і пагражала, яму, што пабяжыць самам з Розай, а не застанеца пад акупантамі. Не пабегла, але на Віктара стала глядзець, як на здрадніка. Асабліва пасьля таго, як ён пайшоў працаваць у Беларускую Самапомач. Супакоілася яна толькі тады, калі Віктар прывёў аднойчы нейкага партызанскага камандзіра Аляксея Новіка.

Калі Віктар вярнуўся ад бабкі Анюты з бутэлькай бурачнага «шнапсу» і ў гутарцы за сталом падняў чарку «за нечаканае спатканьне з братам», Вера паглядзела коса на Язэпа, кульнула сваю чарку і вылезла з-за стала, пайшла ў другі пакой, адкуль пачуўся галас дачушкі Розы. Віктар заўва-

жыў бзык Веры і сказаў Язэпу: «Не зьвяртай увагі, на яе. Яна лічыць мяне нямецкім халуём. А раз ты мой брат, дык і ты такі самы халуй...» Яны крыху памаўчалі, выпілі яшчэ па чарцы, і Віктар расказаў брату пра сваё каханьне і вясельле, пра нялюдзкія паводзіны немцаў, пра сваю працу ў Самапомачы.

—А што гэта за арганізацыя?—спытаў Язэп.

—Ды гэта дабрачынная арганізацыя эканамічнага характару.

—А ёсць палітычныя арганізацыі беларускага характару?

—Як табе сказаць? Ёсць, ці яшчэ няма, але маецца быць так званая Рада даверу. Беларускі яе характар заключаецца пакуль, што ў тым, як мне думецца, што там будуць працаваць беларусы. Яны будуць, а ўжо й зараз не баяцца, паказваць немцам на іхнія памылкі: тэрор у адносінах да беларусаў, справакаваных расейцамі-саладарыстамі, а асабліва палякамі, якія абсаджалі цывільную адміністрацыю. Усё гэта добра, але пабачыш сам.... Да рэчы, я толькі ў 1934 г. даведаўся ад аднае дзяўчыны, якая вычулася з табою ў Белпэдтэхнікуме, што цябе арыштавалі ў 1933 годзе. Раскажы крыху пра сябе...» І Язэп расказаў і пра Саюз Вызвалення Беларусі, які выдумалі гэпэвушнікі і куды «залічылі» яго і сотні іншых студэнтаў, паэтаў, пісьменьнікаў, настаўнікаў і прафэсараў, пра пакуты ў канцлягеры, пра вызваленне, працу настаўнікам на Тамбоўчышне, пра мабілізацыю на фронт, пра службу на перадавой, акружэньне і палон. Не ўтаіў пра здраду Сталіну, пра згоду змагацца з Сталінам. «Каб я ня здрадзіў Сталіну, ляжаў-бы ўжо бадай, у брацкай магіле так, як ляжаць тысячы чырвонаармецаў толькі ў адным мястэчку, мне давялося засыпаць размытыя

веснавой паводкай магілы на ўзвышшы каля Кельцаў,—сказаў Язэп і дабавіў: «А я не хацеў паміраць... І прыехаў у Менск не як халуй немцаў, а як змагагар за лепшую долю беларусаў. Савецкая ўлада сядзіць у мяне ў пячонках».

Віктар кульнуў чарку і закашляўся, бо падавіўся «шнапсам», які чамусьці не жадаў ісьці па назначэньню. Адкашляўшыся, ляпнуў такое, чаго Язэп не чакаў і што яго абурыла: «Калі ў цябе савецкая ўлада залезла ў пячонкі, дык трэба, браце, лячыцца, калі не жадаеш, каб немцы расправіліся з табою, як з тым змагагаром ксёндзам Гадлеўскім».

—А ў цябе, як бачу, — ўзарваўся Язэп савецкай ўлада ў сэрцы і ў дурной галаве сядзіць, бо яна-ж такая добранькая «твайго бацьку і матку загнала ў Сібір на загубу. І ты загрымеў-бы туды, каб ня ўцёк сюды ў Менск ды не адрокся ад бацькоў».

Віктар ня ведаў, што сказаць, стаў напаячы чаркі. За яго адказала Вера, якая чула іх сварку, праз рашчынены дзьверы: «Савецкая ўлада вынішчала ворагаў народу, а гэтыя людзедавы вынішчаюць і ворагаў, і дзяцей—народ вынішчаюць».

Язэп не жадаў пярэчыць жонцы брата, бо ведаў, што яе ды брата не пераканаш: яны не былі ні ў канцлягеры, ні ў катойніку ГПУ, і ў іх савецкая ўлада ў пячонках не сядзела, таму ён рашыў разьвітацца, ўспомніў, што яму-ж трэба пашукаць кватэру. Калі Язэп падняўся і памкнуўся вылазіць із-за стала, Віктар затрымаў яго за руку, сказаў прымірыцельна: «Ня псіхуй Язэп. Бацькі мае ня ў Сібіры, а ў Казахстане. Я сапраўды пагарачуся, не падумаў, што казаць. Даруй і давай заглушым гэтую няпрыемнасьць бабчыным «шнапсам». А Вера сваё: «Не паўзі назад, як той рак». Віктар: «А ты замкні сваю ляпу. Безь цябе

абыйдземся». І Віктар кульнуў чарку, Язэп таксама апёк глытаўку і падаў Віктару руку. Віктар затрымаў Язэпа і лагодна сказаў: «А ты мне так і ня прызнаўся, дзе працуеш?»

— Дык я яшчэ не працую і ня ведаю, якая праца мяне чакае, — зманіў Язэп. Віктар не паверыў Язэпу і адпусціў руку са словамі: «Ня хочаш сказаць, дык і ня трэба. Заходзь».

Язэп падзякаваў Веру за смачную закуску, а брату за «шнапс» і разьвітаўся. Сабака праводзіла яго гучнай злосьцю за варотцы.

Выйшаўшы на Карла Лібкнехта, накіраваўся на таўкучку, спадзяючыся спаткаць кагосьці знаёмага і папрасіць дапамагчы знайсці кватэру, Віктара ня стаў прасіць, бо спатканьне атрымалася недарэчным. Стаяў Язэп на таўкучцы, прыглядаўся да мянчанах, але знаёмых твараў не пабачыў. Мужчын амаль не было. Зьбіраўся Язэп падыйсці да адной малажавай кабэціны, але заўважыў хлопца, які завярнуў на таўкучку з боку Нямігі. Калі той падыйшоў бліжэй, пазнаў Язэп зямляка, зь якім вучыўся ў Грозаўскай сямігодцы, Косьцю Фарнэля. Ну, вядома-ж пайшоў яму насустрач Косьця зьдзіўўся нечаканаму спатканьню, павіталіся, абмяняліся звычайнымі «як пажываеш», дзе працуеш. Язэп на апошняе пытаньне адказаў: «Пакуль што не працую, Учора ночку прыехаў із Нямеччыны. Куды накіруюць ня ведаю».

Ведаў Язэп, куды яго накіруюць, але прызнавацца Фарнэлю, хоць і зьбеларушчанаму немцу, былому камсамольскаму актывісту, не жадаў, бо ня ведаў, чым ён дыша.

— А дзе-ж ты, Косьця, працуеш, калі не сакрэт, — спытаў Язэп і пачуў:

— А які там сакрэт. — І паказаў рукою

на белы двухпавярховы дом на другім баку Карла Лібкнехта, па якой яны памалу крочылі: «Вунь там я працую, у Беларускіх прафсаюзах, — бараню рабочых ад капіталістычнай эксплуатацыі». Апошнія словы былі сказаны картаўліва, а таму і Язэп усміхнуўся і спытаў, ці ня ведае ён, у каго можна было-б знайсці прытулак. «А гэта не праблема, — адказаў Косьця. — Вось тут недалёка жыве адна «салдатка», можа я цябе і ўсватаю. Яна працуе таксама ў Беларускіх прафсаюзах: прыбірае, падмятае. Жонка лейтананта. Вестак пра яго ня мае. Так што, можа ты ёй і спадабаешся? Ня ведаю, ці спадабаецца яна табе, бо ня вельмі прывабная, але бабка яшчэ з сокам.

— А мне, Косьця, на дадзеным этапе «сокі цаліны» не патрэбны. Мне патрэбен куток які-небудзь.

— Ну, дык я цябе завяду да васцёмідзесяцігадовай бабкі Анюты, калі ты ўжо атрафіраваўся.

Можа, Косьця сапраўды завёў-бы Язэпа да бабкі Анюты, але яны дайшлі да дому нумар чатыры, у двары якога вешала бялізну Аня Бабкевіч

Гэта была хударлявая цёмнавалосая зграбная «бабка» гадоў каля трыццаці. Косьця прывітаўся па-нямецкі: «Гутэн таг, генэдзіке Аня!» Яна паказала белыя зубы: «Каму «гутэн», а каму «Ня гутэн». Але-добры дзень!»

— Так, так. Добры дзень, сонечны, а вось пазнаёмся з маім сябрам Язэпам Лабачом. Аня ня вельмі ветліва абмацавала Язэпа шэрымі вачыма, падала руку, але не назвала. Косьця сказаў, чаго яны да яе авіталі. Аня памаўчала, нешта ўзважыла, а пасыля сказала: «Магу невялічкі пакойчык здаць».

ПАМ'ЯЦЬ ЗЯЧІ

«Ты быў, як месяц адзінокі...»

Сьвятлана Белая

Ужо за поўнач. У невялікім пакоі сыра і па-зімняму холадна. Дагарае газыўна. Газу больш няма. Таму трэба сьпяшацца.

«Вам я хацеў сказаць сваё апошняе слова. Можна гэта і «пошло», але мне ўсё роўна пасля смерці. Жыцьцё ня вартае таго, каб жыць. У марах жыцьцё — казка, а спраўдзі — гніцьцё раба і вечная незабысьпечанасьць. Але не думайце, што я дзеля незабысьпечанасьці ўміраю. Не. Жыць так, як живу, я, няма ніякай рацыі.

Бывайце здаровы і прашчайце наvekі.

Прашчайце. Я так люблю жыцьцё, светласць і красу, ды не на маю долю выпала гэта. Прашчайце...

Я ніколі ня меў больш блізкага чалавека, чым вы, але і вы былі далёкі ад мяне.

Не зналі вы мяне. Век сам. Я нікога не меў блізкага.

Перадайце шчыры прывет беларусам. Багата я думаў зрабіць, ды не зрабіў нічога.

Шкода паміраць так марна, але трэба.

Няхай.

І яшчэ адна драбніца: я ўміраю «пошла», павесіўшыся, бо не было змогі купіць рэвалювера...».

Сяргей Палуян дапісаў ліст знаёмаму украінцу і пачаў упарадкаваць свае папэры: разабраў дакументы і паклаў іх на бачнае месца. Затым перабраў літаратуру: надпісаў на кнігах, пазычаных у сяброў, якая каму належыць, асобнай стопкай адклаў бібліятэчныя выданні. Хацеў, каб уласьнікі ня ведалі праблемаў. Потым Сяргей яшчэ раз абвёў вачыма маленькі аскетычны пакой, непрыгожы да крайняй беднасьці.

Усё жыцьцё ён імкнуўся да прыгажосці. Прыгажосць ён бачыў з маленства. Бацька, гаспадар невялікага хутара Крышычы, разбагацеўшы сялянін, спрабаваў выдаваць сябе за пана. Купляў прыгожую адзежу, мэблю. У хаце было многа вазонаў, у палісадніку перад хатай расьлі кветкі. Веранду з каляровым шклом абвіваў дзікі вінаград. Як пана, бацька хацеў даць сваім дзецям добрую адукацыю. Адаў сваіх дачок ў Мітаўскую гімназію, сыноў Зьмітрака і Рыгора ў Мітаўскае рэальнае вучылішча, а Сяргея паступіў у Мазырскую шасьціклясную прагімназію. Тут, у Мазыры, Сяргей і далучыўся да рэвалюцыйнага руху. Прыязджаючы на канікулы пачаў агітаваць моладзь. Бацька даведаўшыся пра паводзіны сына адпіраў Сяргея вучыцца ў Мітава. Там жылі родныя браты ягонаў жонкі Сьцяпан і Вікенцій, абодва выкладчыкі. Дзядзькі хаця і ня мелі асаблівага багацьця, але жылі ў дастатку, мелі прыгожыя хаты. Тут-жа, у Кіеве, куды Сяргей выехаў пасля разладу з бацькам, у ягонай маленькай халупе. Усё інакш.

Не, ён ня хоча валачыць жахлівае становішча жабрака. Хаця, хто ведае, можа беднасьць і ёсьць спадарожніца ўсіх Богам выбраных, таленавітых людзей. Той-жа Моцарт, вялікі кампазітар ХХІІ стагодзьдзя, творы якога ён зусім нядаўна чуў на канцэрце разам зь сябрамі, памёр ў страшэннай беднасьці і адзіноце. Ніхто не наведваў яго, у час, калі ён сьмяротна хворы працаваў над сваім апошнім творам. Хаця не... Пачакай. Сяргей узгадаў, што недзе чытаў, як да Моцарта перад ягонай сьмерцю прыхо-

дзіў Чорны Чалавек. Чорны Чалавек, у карнавальнай масцы, замовіў кампазітару рэквіем, у гонар ягонаў памерлай жанкі. Моцарт працаваў і дзень і ноч, і кожны вечар з жахам чакаў прыходу Чорнага Чалавека. Калі апошні акорд лёг на паперу, у хату нехта пагукаў. Моцарт адчыніў дзверы і... Суседка па кватэры, пачуўшы крык, зайшла расчыненыя насьцеж дзверы. На падлозе ляжаў мёртвы Моцарт, у пакоі лёталі лісткі паперы, а каля кампазітара валялася чорная карнавальная маска. Чорны Чалавек больш не заходзіў у гэты дом.

Да Сяргея-ж прыходзіла жанчына ў чырвоным. Прыгожая, амаль незямной прыгожосці, з тварам спакойным як смерць. Ейная чырвоная даўгая сукенка зіхаціць, пераліваецца пры кожным кроку. А сама Чырвоная Жанчына ідзе бязгучна, быццам бы плыве ў паветры. Вочы яе, вялізарныя, глядзяць мёртва і пранікнённа. Ад яе незямной прыгажосці вее спускашчым холадам. Учора яна зноў прыходзіла да яго. Агледзела больш пільна ягоную убогую кватэру, заўважыла мыш, якая бегала па пакоі у пошуках ежы. Сяргей бачыў, як павялічаліся яе вялікія вочы.

— Так гэта ёсць твой дом? — запыталася нарэшце яна і яе рот скрывіўся ў нейкай усмешцы. Яна агледзела пакой пад позіркам яе вачэй выявіліся ўсе пляміны беднасці, якія Сяргей ужо перастаў заўважашь. — Так, значыць ты тут жывеш, — паўтарыла ў задумёныя яна. А я думала, ты пан, як і твой бацька.

Яна смяецца і выходзіць з пакою. Сяргей хоча бязкаць за ёю, хоча апраўдацца, але Чырвоная Жанчына знікае за дзвярыма. Сяргей спрабуе адчыніць тыя дзверы, але яны замкнутыя. Нарэшце ён, зламаўшы іх, уваходзіць у незнаёмы яму пакой і... У пакоі пуста. У цэнтры яго вісіць пятля, пад

ёю груба скалочаны табурэт. На табурэце ляжыць доўгая жаночая чырвоная пяльчатка. Гэта пяльчатка засталася ад жанчыны ў чырвоным. Сяргей бярэ яе ў рукі і прачынаецца.

Ён доўга ня мог адыйсці ад свайго сну.

Нарэшце, усё зразумей.

— Божа мой, ты сам гаворыш мне, што рабіць, як шукаць ратунку, — маланкай пранеслася думка. Жыць далей ня мела сэнсу, бо няма прынцыпаў нідзе. У дробязях жыцця зьвініць адна няпраўда. Людзі... гэта нешта такое жорсткае, чаго нідзе не ўбачыш. Усё сусветнае зло сканцэнтравалася ў чалавеку, знайшло сваю канкрэтную форму ў гэтай загадкавай злой істотце. Не, так жыць больш нельга. Пошласьць жыцця, зло чалавецтва, нішто больш не затрымае яго тут. Ратунку сапраўды няма. Рэвалюцыя, якая здавалася ўцягнула ў свае рады столькі людзей закончылася. А ён так верыў у яе перамогу. Сяргей не пралускаў ніводнага мітыngu ў Мітаве, дзе ён быў пасланы бацькам на вучобу. На ўсе сходкі, маніфэстацыі ён прыходзіў у чырвонай, рэвалюцыйнага колеру, сарочцы. Сяргей веў актыўную прапаганду сярод моладзі. За гэтага ён і пасварыўся з бацькам, назаўсёды пакінуў родныя Крышчы і паехаў у Кіеў, сямі блізкі ад Крышчы вялікі культурны і палітычны цэнтар. Тут у Кіеве ён звязваецца з украінскімі сацыял-дэмакратамі, удзельнічае ў кіеўскім падпольлі. Адначасова спрабуе свае сілы ў журналістыцы: супрацоўнічае з часопісам «Украінска хата», а таксама з газэтай «Наша ніва». Але рэвалюцыя разгромлена. Рэакцыя, падман, пакуты нявінных людзей. Зраднікі працвітаюць, змагары загінулі. Нідзе няма праўды. Нават ў «Нашай ніве». Праца тут, у адзінай беларускай газэце сярод браткоў-беларусаў не прыносіць чаканай радасці і

задавальнення. Сяргей пераехаў з Кіева ў Вільню ў пачатку лета 1909 г. Адрасу пасябраваў з Янкам Купалам, які ў той час таксама працаваў у «Нашай ніве». Блізка сшыоўся з Цішкам Гартным, які пераехаў у Вільню. Падзел рэдакцыі на дзьве палаты: «верхнюю», у якую увайшлі рэдактар А. Уласаў, І. Луцкевіч, Я. Манькоўскі, А. Бульба, і «ніжнюю», да якой належалі Янка Купала, С. Палуян, Ядвігін Ш, Я. Драздовіч— нясе вялікую страту ўсяму беларускаму руху. А Сяргей ня можа мірыцца з гэтым. Марыць як тая вёска*, ягоная Беларусь аб сонцы, аб праўдзе, аб сьвеце, а сьмерць калышыцца ад смеху ў старэнкай каплічы. Шчэрыць зубы дзіноў сухім пальцам ківае на вёску. Халодны подых смерці дайшоў і да Сяргея. Ён азірнуўся. З полуадчыненай дзьверы глядзела на яго Чырвоная Жанчына і бязгучна сьмяялася. Сяргей перастаў хістацца. Рашэньне было прынята. Ён прыступіў да яго выкананьня.

Калі ўсё было ўжо падрыхтавана. Сяргей апошні раз ўважліва аглядзеў пакой, каб не забыцца чаго, але здавалася ўсё было ўпарадкавана. Хацеў памяншаць кашулю. Замест старэнкай апрануць новую, чырвоную касаваротку, адзіную добрую і дарагую рэч, якую ён надбыў за сваё жыццё, але перадумаў. Усё сваё самастойнае жыццё жыў як галіак, так ня трэба і паміраць панам. Ён пакіне сьвет непрыгожым, каб знайсці прыгажосць... Там. Сяргей робіць крок наперад, газыцца тухне. Цёмна, страшна, але шляху няма. На вобмацкі ўстае на табурэт і...

Прыстаў Лук'янаўскага ўчастка г. Кіева склаў паперу аб тым, што 10 красавіка 1910 г. по вуліцы Гогалеўскай 37 быў абнаружаны труп мешчаніна Менскай губэрні г-р. Сяргея Е. Палуяна. Прычына смерці—павесіўся.

Сяргей Палуян ляжаў у дамавіне пры-

гожы, малады і, здавалася, радасны. Ягоная духоўная прыгажосць была непадудная нават сьмерці. Дамавіна стаяла ў часоўне пры анатамічным тэатры. Сьвятар Мікалай Янронемскі спраўляў паніхіду. Пахавалі Сяргея Палуяна ў Кіеве на Байкавых могілках. Народу сабралася многа. Прышлі сябры, знаёмыя, многа было моладзі. Прыгожая жанчына ў чырвоным прынесла на свежую магілу белую ружу і не сказаўшы нікому ні слова, быццам-бы расстала ў тумане дня.

Бацька да апошняй хвіліны ня верыў, што ягоны сын мёртвы. Пасьля паховінаў, ноччу, ён хацеў ісьці на магілу, бо яму здалася, што сын проста заснуў літаргічным сном. Бацька хацеў распапваць свежую магілу. Маці ледзьве стрымала яго.

На магіле Сяргея Палуяна бацькі паставілі помнік. На гранітнай пліце з мармуровым крыжам было выбіта: «Беларускаму белетрысту Сяргею Палуяну». І даты народжэньня і сьмерці «14 кастрычніка 1890—10 красавіка 1909 гг.» Сяргею Палуяну не было і 20 год.

Максім Багдановіч не любіў красавік. 9 красавіка 1908 году памёр ад сухотаў ягоны брат Вадзім, самы блізкі пасьля маці яму чалавек, зь якім зьвязвала ня толькі роднасьць крыві, але і агульнасьць душы. І вось яшчэ адна сьмерць яшчэ аднаго блізкага чалавека. 10 красавіка ня стала Сяргея Палуяна.

Ой, скацілася зорачка, скацілася,

Ты ўйшла ад нас і не прасьцілася.

Не прасьцілася, не развіталася,

І куды ўшла — не сказалася...

Сьмерць Сяргея Палуяна моцна ўскалыхнула Максіма Багдановіча. У сваім артыкуле «Глыбы і слаі» ён пісаў: «Есьць у нашай літаратуры і яшчэ адна драма—драма жыццёвая. 8 апрэля абарваў жыццё сваё на дваццатай васьне Сяргей Палуян, а якая

любоў да Беларусі таілася ў яго сэрцы, які шырокі, мнагабачны талент загінуў з яго смерцю—гэта можна зразумець і з глыбока сымбалічнага, напоўненага душэўным болем апавядання «Вёска» і з другой рэчы—«Хрыстос уваскросі!», дзе на ўсім працягу б'еца хваля напружанага пачуцця.

Моцна ціснула маладога пісьменніка сучаснае грамадзянскае жыццё, ды не пакарыўся ён яму і за гэта заплаціў свай смерцю. Не забудзема-ж яго ў час барацьбы і адвалення, аленяхай у нас прабуджаецца разам з тым і сьвятая гордасць: наша пісьменнасць неразв'ятая і каравая, але вялікім пачуццём напоўнена ўсё яе цела, не на грашовых справах трымаецца яна і ніколі не пойдзе чысьціць боты капіталу!»

Хаця Максім ведаў Сяргея толькі па перапісцы, але ён адчуваў братоўскую любоў да яго. Максім атрымаў ад Сяргея Палуяна 8 лістоў, у якіх той заклікаў яго да актыўнай творчасці на роднай мове. Сяргей быў ня толькі адным з першых прыхільнікаў Багдановічаўскага таленту, ягоным патрабавальным крыткам, але й ягоным заступнікам. Супрацоўнікі «Нашай нівы» напачатку вельмі сурова аднесліся да твораў васемнацігадовага нікому яшчэ неведомага паэта, палічыўшы іх «дэкадэнцкімі», «не для народу». Калі ў пачатку мая 1909 г. рэдакцыя атрымала ад М.Багдановіча сшытак ягоных новых вершаў, то ён вярнуўся зь перагледу «верхняй палаты» у «ніжнюю». Вершы былі перакрэслены сінім алоўкам з надпісам рукою А.Уласава «Вархив». Праўда пад перакладам з Ю. Святагора «Дзьве песні» быў надпіс «можна друкаваць пад псеўданімам». Вершы былі надрукаваны пад псеўданімам Максім Крыніца. Пасьля некалькі тыдняў пасьля выхаду вершаў у друку, М.Багдановіч прыслаў яшчэ некалькі новых вершаў і ліст, у якім пратэставаў,

што яго друкуюць пад псеўданімам. Толькі вершы зноў палічылі «дэкадэнцкімі» й яны трапілі ў тую-ж «архіўную» папку. Так яны і праяжалі ў ёй да канца жніўня, калі іх «выцягнуў на сьвет С. Палуян, які, прачытаўшы вершы, з надзвычайным захапленнем стаў бараніць іх сьпярга перад Ядвігіным Ш., а пасьля перад «верхняю палатаю», з радоду якое за надрукаваньне некаторых вершаў першы выказаўся Чыж...» (Бабарэка А. Максім Багдановіч у літаратурных ацэнках—Узвышша, 1927, №2. с. 139). «Потым і іншыя члены рэдакцыі, за выключэньнем толькі Ядвігіна Ш., які ўпарта паказваў на тое, што вершы М. Багдановіча «не для народу», прызналі за ім таленавітага паэта. Яго па-сяброўску ахоўваў С. Палуян, у якога малады паэт знаходзіў ня толькі крытыку свае мовы, якая звычайна пярэсцілася русізмамі, але й ацэнку сваіх паэтычных замыслаў і мастацкай тэхнікі. Праўда, нападкі на М. Багдановіча былі і пасьля 1909 г., але становіліся ўсё слабейшымі». (Замоцін І. М. А. Багдановіч,—Узвышша, 1927, №2, с. 126).

Сяргей Палуян пасьля смерці Вадзіма, роднага брата Максіма, стаў яму вельмі блізім, родным чалавекам. Багата агульнага было паміж ім і Вадзімам.. Абодва былі захопленыя рэвалюцыйнымі падзеямі. Вадзім кіраваў групай эсераў, Сяргей Палуян праводзіў рэвалюцыйную працу паміж сялянамі. Абодва аказвалі заўсёды моцны патрыятычны ўплыў на моладзь. Сяргей быў, як і брат Вадзім ягоным заступнікам: Вадзім—ад хатніх, Сяргей—ад некаторых «нашаніўцаў». Удзячны за ўвагу і падтрымку М.Багдановіча слаў С.Палуян свой фотаздымак з аўтографам:

Я, нядужы, бязскрыдлы паэт,
Помню, раз пазабыў сваё гора,
Бо ў той час атрымаў ваш прывет.

Я—нядужы, бязскрыдлы паэт:
 Мо ня выскажэ вам тріолет,
 Дык хоч гэты партрэт хай гаворэ,
 Як нядужы бязскрыдлы паэт
 На гадзіну забыў сваё горэ.

З шчырым паважаньнем М.Багдановіч.
 Яраслаў, 9 лютага 1910 г.

Гэтым прыветам была маленькая зацемка
 Сяргея Палуяна ў газэце «Наша ніва» № 37,
 1909 г., надрукаваная ў аддзеле «Паштовае
 скрынка».

«Яраслаў на Волзе, Максіму Б-вічу: Ваши
 вершы, тлумачанья з Гейнэ, чытацелі «На-
 шае нівы» будуць толькі вітаць. Гейнэ най-
 вялікшы пясняр людзкі, і перакладаць яго
 на беларускую мову—нават заслуга!»

Палуян, як і Вадзім, памёр у красавіку.

Вадзім—ад хваробы, Сяргей—ад душэў-
 ных проблемаў, ад адзіноты. Максім Багда-
 новіч перажыў свайго сябру на 8 гадоў і
 адзін месяц. Ён паміраў у травні, у Кры-
 му. Белая, у залатых агнях Ялта. Сіняя
 бухта. Пяшчотнае мора. Паміраць не хаце-
 лася. Ён вельмі хацеў жыць. І хаця ён у
 нечым пагаджаўся з Палуянам, што жыцьцё
 гэта міраж, «калі ціха паўзушчы чарвяк,
 Усё-ж дагнаў нас ля самай магілы», ён не
 прыймаў сьмерці, змагаўся зь ёю. Нават
 адчуваючы сваю сьмерць, разумеючы, што
 гэта ўсё, канец, ён працаваў над беларускім
 лемантаром. То хацеў бачыць працяг свайго
 жыцця ў міне, па якой будуць вучыцца
 беларускія дзеці. Ён хацеў мець працяг
 свайго жыцця ў іхніх ведах, іхніх
 усьмешках. Ён так хацеў жыць.

«Перадайце шчыры прывет беларусам.
 Багата я думаў зрабіць ды не зрабіў ні-
 чога»,—узгадваліся яму словы Сяргея. Не,
 Максім не пагаджаўся з думкамі сябра.
 Ты многа зрабіў, Сяргей. Нядоўга ты жыў,
 але доўгую памяць пакінуў па сябе.

Ты быў, як месяц, адзінокі:
 самотна жыў, самотна ўмёр.
 Хоць свет і людны, і шырокі,—
 Ты быў, як месяц, адзінокі.
 Красу, і светласць, і прастор
 Шукаў— і, ад усіх далёкі,
 Ты быў, як месяц, адзінокі:
 Самотна жыў, самотна ўмёр.
 (С.Палуяну. М.Багдановіч)

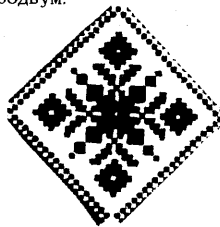
І яшчэ:

«Некрупными, но глубокоими буквами
 вырезал ён свое имя на скружалых белорус-
 ской литературы. То немногое, што напisał
 Палуян, относится к числу лучших приоб-
 ретенний белорусского печатного слова. Но
 еще ценнее тот дух, который вдыхал он в
 окружающее своей бодрой и жизнедеятель-
 ной личностью, обладавшей поминанием
 задач белорусского движения и крупным
 размахом инициативы.» (Новый период в
 истории белорусской литературы. Максім
 Багдановіч)

І ў сваім апошнім вершы, чакаючы ады-
 ходу ў іншую краіну, у якую дабрахвотна
 і так прадчасна пайшоў Сяргей Палуян,
 Максім Багдановіч пісаў:

«Я не самотны, я кнігу маю
 З друкарні пана Марціна Кухты»

Адзіная прыжыццёвая кніжка Максіма
 Багдановіча «Вянок» мела эпіграф: «Вянок
 на магілу С.Палуяну». І гэты «Вянок» нале-
 жыў ім абодвум.

Памяці Максіма Беларуса

Святлана Менская

Рэпрадукцыі рэдкіх фотаздымкаў з жыцця Максіма Гарэцкага, кнігі гэтага выдатнага беларускага пісьменьніка, выдадзеныя ў розныя часы, артыкулы з часопісаў і газэтаў, прысьвечаныя 100-годзьдзю ягонай змагарнай дзейнасці і творчасці, — з прагляду гэтай невялікай выстаўкі і пачалася ў ААН нацыянальная вечарына, прысьвечаная 100-годзьдзю Максіма Гарэцкага. Адбылася яна 30 верасня, і традыцыя на ёй сабралася нямала беларусаў Нью Ёрку, Саўтр Рывэру, Нью Брансвіка, Кліўленда. Забыўшыся пра справы надзённыя, беларусы прыехалі ў штаб-кватэру ААН, каб ушанаваць памяць Максіма Беларуса, як часта называў сам сябе М. Гарэцкі, а разам з тым, каб пабачыцца разам з знаёмымі, пагаварыць з прадстаўнікамі беларускай місы

пры ААН, міністрам замежных справаў Рэспублікі Беларусь П. Краўчанкам, паслухаць беларускія песні ў выкананні ансамбля «Сябры»

Вітаў гасцей беларусаў, а таксама кіраўнікоў дэлегацыяў дзяржаваў-членаў ААН, прадстаўнікоў дыпламатычнага корпусу міністр замежных справаў Рэспублікі Беларусь Пётр Краўчанка. Пакінуўшы гісторыкам літаратуры вырашаць праблему, да якога жанру, якой літаратурнай школы трэба аднесці творчасць М. Гарэцкага, ён падкрысліў, што для яго асабіста ў творчасці і светапоглядзе Максіма Беларуса прыцягвае—беларускасць. нацыянальны дух і нацыянальная сьвядомасць. *«Веліч Максіма Беларуса, на мой погляд, у тым, што, дзякуючы яго выдатным творам, яго*

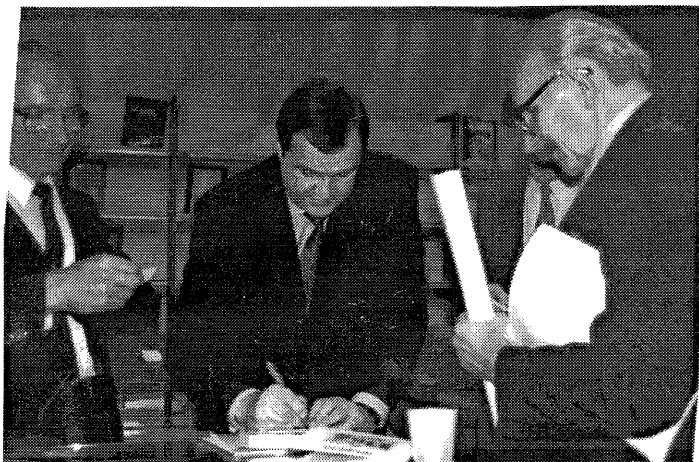

Беларусы Кліўленда на вечарыне ў ААН. Першы рад, злева направа: Аўген Кабяка, Сяргей Карніловіч, Натальля й Анатоль Лукьянчыкі, Святлана Белая

выдатным літаратурным і мовазнаўчым здольнасцям, паступова выспявала наша нацыянальная літаратурная мова і завяршыўся працэс яе канчатковага афармлення... Убачыць Беларусь незалежнай дзяржавай было запаветнай марай Максіма Гарэцкага. Як і мы сёння, ён хацеў, каб яго старонка была «нараўні» з іншымі «крэпчайшымі» народамі, сапраўды верыў, што ў хуткім часе «ачуняе» яго родны край і «закрасуецца прад відамі другіх народаў сваімі арыгінальнымі, самабытнымі, выразнымі прыгажосцямі». Ён ня губляў надзеі на дасягненне Беларуссю паўнацэннай дзяржаўнай суверэннасці. Сродкамі літаратуры здзяйсняў сапраўды грамадзянскі подзвіг, імкнуўся паказаць іншым народам,

«што за народ такі беларускі ёсць», жадаў, каб беларуская літаратура несла свой дар усяму чалавецтву.»

Пасьля прамовы П.Краўчанкі ў выкананні ансамбля «Сябры», прагучалі песні з новай, спецыяльна падрыхтаванай ансамблем праграмы «Эмігранты зь Беларусі». Пасьля канцэрту адбыўся традыцыйны беларускі пачастунак, дзе акрамя розных шмалікіх прысмакаў госьці маглі пакаштаваць нават беларускага сала. Вечарына ў гонар 100-годзьдзя Максіма Гарэцкага прайшла вельмі удала. Памяць вялікага беларускага пісьменьніка, які паказваў усім нам, як трэба ісці на шляху незалежнасці, ушанавана нават у далёкай ад ягонай Бацькаўшчыне Амэрыцы

Пасьля канцэрту, у часе прыняцця.

Зьлева направа стаяць: Рэдактар газеты «Беларус» др-р Янка Запруднік, міністр замежных справаў Беларусі Пётр Краўчанка, старшыня БАЗА Антон Шукелойц.

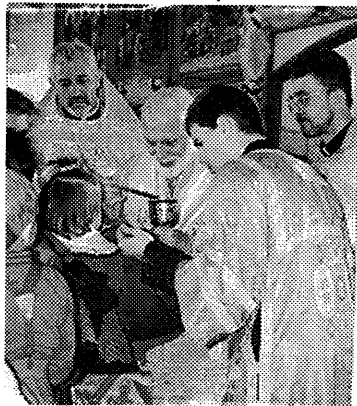

Сьвята ў Чыкага

Сьвятлана Анатольева

35 год назад 5 лістапада ў Чыкага царква пад назвай сьв. Юрыя была залегалізавана і атрымала дакумэнт, т. зв. чартар. Із Францыі прыехаў архімандрыт Уладзімір (Фінкоўскі). Зь ягоным прыездам богаслужбы ў нанятая царква сталі рэгулярнымі. Але гэта не задавальняла беларускі праваслаўны актыў. Ініцыятыўная група ў складзе Швэфэля Данілы, Латушкіна Міколы, Панкевіча Івана, Калтаноўскага Глеба, Пунтуса Васіля, Новіка Анатоля, Шасткоўскага Міхася, Загонка Кастуся, Новіка Кастуся, Говіна Міколы, Агальца Паўлы, Цешчанкі Віктара унясьлі ахвяры ад 350 да 859 даляраў ад асобы, каб набыць уласны будынак для царквы. 25 мая 1959 г. па адрасу 1500 Норт Маплевуд Авеню, ініцыятары купілі будынак для Беларускай Праваслаўнай Царквы сьв. Юрыя, дзе царква знаходзіцца і сёньня.

У часе сьвяткаваньня

7 лістапада 1993 года ў царкве сьв. Юрыя ўрачыста былі адзначаны 35-я ўгодкі прыходу сьв. Юрыя. На сьвята прыехалі: з Вашынгтону Сяргей Мартынаў, пасол Рэспублікі Беларусь ў ЗША і Аляксандр Астроўскі, консул Рэспублікі Беларусь, з Кліўленда Сьвятлана Белая, Міхась Белямук, Вольга Лукашэвіч, Сьцяпан Махахей, Марыя Патапенка, Янка Ханенка, Эва Яраховіч., госьці з Саўт Рывэра, Рокфарда, Грэнд Рэпідса.

У нядзелю, а 9.30 дзеці ўсыпалі кветкамі дарогу для Уладыкі Якаваса, яраарха архідыяцэзіі на Паўночную і Паўднённую Амэрыку. Уладыку сустрэлі хлебам-солью настаяцель парафіі ераманых Якуб і старшыня царкоўнай рады Алекс Шышка. У сьв. Літургіі прынялі ўдзел Уладыка Якавас, якому саслужылі ераманых Якуб, пратаярэй Анатоль Сегень, настаяцель царквы Іоана

Кранштацкага ў Кліўлендзе і прыехаўшы зь Беларусі, а. Юры Латушка, настаяцель Петрапаўлаўскай царквы ў Менску. Хорам кіраваў а.ярэй Міраслаў Мельнік.

Пасьля сьв.Літургіі і крэснага ходу адслужылі малебен за ўсіх чыкагскіх беларусаў, якія спрычыніліся да стварэньня прыходу. Затым Уладыка Якавас паклікаў да сябе ераманых Якуба, і калі той стаў на калені, Уладыка паклаў на ягоную галаву свае рукі і стаў чытаць малітву з воклікам: «Акісіос». Хор і вернікі паўтаралі тройчы: «Акісіос» (Дастойны ёсьць). Ераманых Якубу быў нададзены сан архімандрыта.

Урачыстае богаслужэньне на гэтым заканчылася. Пасьля яго ініцыятыву ўзялі фатографы, якія разам з царкоўнай радай паклапаціліся аб тым, каб сьвяткаваньне 35-годзьдзя захавалася ў памяці нашчадкаў.

(Працяг у наступным нумары)

На здымку (зьлева направа): К. Пуп, Д. Швэфэль, К. Загонак, а. Юры, М. Латушкін, а. Анатоль, Уладыка Якавас, а.Міраслаў, архім. Якуб, М.Каленік, А.Шышка, П.Нягода

Пасольства Рэспублікі
Беларусь
у Злучаных Штатах Амерыкі

Embassy of the Republic
of Belarus
to the United States of America

1619 New Hampshire Avenue, N.W.
Washington D.C. 20009
Phone: (202) 986-1604
Fax: (202) 986-1805

PRESS RELEASE

September 29, 1993

The Presidium of the Supreme Soviet of the Republic of Belarus has issued a Statement on the latest events in the Russian Federation.

Unofficial translation
STATEMENT OF THE PRESIDUM
OF THE SUPREME SOVIET OF THE REPUBLIC
OF BELARUS

"The events in the Russian Federation are causing the feelings of anxiety and concern among people of good will.

The peoples of Belarus and Russia have long-standing friendly relations of cooperation and mutual assistance, which makes it impossible for us to be indifferent to the events unfolding in Russia.

Recognizing respect and non-interference in the internal affairs of each other as firm principles of interstate relations, the Presidium of the Supreme Soviet of the Republic of Belarus expresses the hope that Russia will find the way to overcome the present contradictions in the interests of peace and tranquility based on Constitution and law."

Пасольства Рэспублікі
Беларусь
у Злучаных Штатах Амерыкі

Embassy of the Republic
of Belarus
to the United States of America

1619 New Hampshire Avenue, N.W.
Washington D.C. 20009
Phone: (202) 986-1604
Fax: (202) 986-1805

Press -Release

October 7, 1993

The Ministries of Defense, Interior and the Committee of the State Security of the Republic of Belarus reported that the latest events in Moscow had not reverberated on the situation in Belarus. The situation is calm and does not require undertaking any preventive measures.

The Belarusian Institute of Public Relations has conducted a poll sociological inquest among inhabitants of Minsk. They were asked who they would have supported - either President Yeltsin or the Supreme Soviet of Russia - if they were in Moscow on October 3-4, 1993. The answers shown that 61 per cent of the respondents would have supported the President, 19 per cent would have supported the Supreme Soviet, 12,5 per cent refused to answer the question and the rest of people said that they were indifferent to the events in Moscow.

**Пасольства Рэспублікі
Беларусь
у Злучаных Штатах Амерыкі**

**Embassy of the Republic
of Belarus
to the United States of America**

1619 New Hampshire Avenue, N.W.
Washington D.C. 20009
Phone: (202) 986-1604
Fax: (202) 986-1805

PRESS RELEASE
October 19, 1993

**COMMEMORATION OF THE 50th ANNIVERSARY OF THE
DESTRUCTION OF THE MINSK GHETTO**

The Government of Belarus has proclaimed that the Jewish ghetto in Minsk, destroyed in 1943 by the Nazis, is to be the focus of a formal public commemoration conducted by the Government. It will be devoted to remembrance of the Holocaust and to preserving the memory of the hundreds of thousand of Jews from throughout Europe who were confined in the Minsk ghetto and who died at the hands of the Nazis.

Between October 19-22, 1993 events will be held commemorating the Jewish community, its confinement in the Minsk ghetto, and the ultimate liquidation of the ghetto and its inhabitants. A book and movie exhibit are anticipated as well as the opening of a retrospective exhibit at the Palace of Arts. The Museum of History of the Great Patriotic War will feature an exposition dedicated to the victims, and flowers will be laid at the Victory Monument and at the Khatyn memorial complex. The government has also scheduled an unveiling of a memorial board to the ghetto's victims at the site where the ghetto was liquidated, and the Republic's leadership will meet with former prisoners of the Minsk ghetto.

A TV broadcast of prayers for the Jews who perished is scheduled as well as, on the final day, a public mourning meeting in commemoration of all Jews who perished on Belarusian soil during the Holocaust.

Belarus expects to host representatives of major Jewish communities, public organizations, prominent officials from various nations as well as a host of mass media. The 400, 000 Jews from Austria, Germany, Poland, Czechoslovakia, and other European states who perished in the Minsk ghetto will be remembered en masse by the newly independent citizens and the Government of Belarus.

Пасольства Рэспублікі
Беларусь
у Злучаных Штатах Амерыкі

Embassy of the Republic
of Belarus
to the United States of America

1619 New Hampshire Avenue, N.W.
Washington D.C. 20009
Phone: (202) 986-1604
Fax: (202) 986-1805

October 25, 1993

PRESS-RELEASE

SECRETARY CHRISTOPHER VISITS BELARUS

Secretary of State Warren Christopher will visit Minsk, Belarus tomorrow, October 26, 1993.

He is going to meet Chairman of the Supreme Soviet Stanislav Shushkevich, Prime-Minister Vyacheslav Kebich and Foreign Minister Pyotr Krachanka.

Nuclear stance of Belarus, expansion of US - Belarus cooperation in economic sphere are among the subjects to be discussed.

Christopher praises Belarus ...

"The New York Times", Oct. 27, 1993

The former Soviet republic of Belarus, by contrast, signed both agreements this year, and has already actively begun to dismantle and destroy its nuclear weapons.

"The United States very highly values the historic steps Belarus has taken to remove nuclear weapons left on its soil by the Soviet Union," Mr. Christopher said at a joint news conference with Stanislav Shushkevich, who holds the positions of both head of state and speaker of the Parliament.

Mr. Christopher said Belarus "serves as a shining example to states around the region" because of actions, which he said have won the "gratitude

of the entire world community."

Mr. Christopher also announced that the leaders of Belarus had informed him that they would hold early elections in March, earlier than expected.

Until today, leaders had pledged to hold parliamentary elections, but had not set a deadline. Mr. Christopher called that decision a "sharp acceleration" of the country's movement toward democracy, although a final decision is up to Parliament.

The remnants of the Communist era are evident in Minsk, a city of 1.6 million people where a statue of Lenin still graces Independence Square.

Сьв. памяці Сяргея Карніловіча

У пятніцу, 29 кастрычніка сябры беларускай каленіі ў Кліўлендзе атрымалі паведамленьне, што Сяргей Карніловіч памёр ноччу а 3-й гадзіне. Паведамленьне ашаламіла нас, бо мы ніколі ня чулі ад Сяргея, што яму дакучала сэрца. Ён не скардзіўся, бо быў працавітым чалавекам, іншым спаўчуваў, за сваім здароўем не даглядаў.

Сяргей быў адданым і шчырым патрыётам. Фінансава дапамагаў тут і на Бацькаўшчыне. Ён адаптваў чарнобыльскіх дзяцей, пасылаў ім грошы, вопратку, ежу, мэдыцыну

Вестка аб ягонай смерці праяццела маланкай праз ЗША, Канаду і даляццела да Беларусі. Пачалі прыходзіць спаўчувальныя тэлеграмы ад міністра замежных спраў П. Краўчанкі, пасла Мартынава, сталага прадстаўніка пры ААНГ. Бураўкіна, ад Менскага грамадзка-асьветніцкага клубу «Спадчына», ды іншых арганізацыяў.

Некаторыя з гэтых тэлеграмаў друкуем цяпер, іншыя будуць надрукаваныя пазьней. Спадзяёмся, што сябры і знаёмыя Сяргея прышлюць у «Полацак» свае ўспаміны аб ім.

MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRS

REPUBLIC OF BELARUS

Заўчасная смерць забрала ад нас чалавека, якога я любіў і паважаў. Сяргея Карніловіча ведалі і шанавалі многія людзі як у Амерыцы, так і на Бацькаўшчыне.

У яго асабе ўвасабляліся лепшыя чалавечыя рысы: сціпласць, памяркоўнасьць, чысціня, самаахварнасьць.

Дзверы яго хаты заўсёды былі адкрытыя сябрам і знаёмым, а ў хаце чакаў ветлівы гаспадар.

Цяжка перацаніць яго ўклад у станаўленне грамадскага культурнага цэнтру "Полацак", аднаго з найлепшых асяродкаў беларускага духу па-за межамі Радзімы.

Не верыцца, што з намі больш няма Сяргея Карніловіча, але памяць аб ім захаваецца назаўсёды.

П.Краўчанка
Міністр замежных спраў
Рэспублікі Беларусь

Пасольства Рэспублікі
Беларусь
у Злучаных Штатах Амерыкі

Embassy of the Republic
of Belarus
to the United States of America

1619 New Hampshire Avenue, N.W.
Washington D.C. 20009
Phone: (202) 986-1604
Fax: (202) 986-1805

Статсыйні Кліфлендскага
аддзялення ГАЗА спадару
Янне Ханенке

Паважанае спадарства,

З пачуццём смутку ўспрынята ў Пасольстве Рэспублікі Беларусь трагічная навіна аб зачаснай смерці Сяргея Карніловіча.

Усяго толькі троху больш года ведалі мы гэтага чалавека. Але нават за такі непрацяглы тэрмін пераканаліся ў яго шчырасці, душэўнай дабрні і алакотасці, умённі лапамачы. Таму і лічылі яго адным з найбольш блізкіх нам суайчыннікаў у Амерыцы.

Няпроста і нават складаны жыццёвы шлях прайшоў Сяргей Карніловіч. Але ж правес праз яго, бадай, найбольш галоўнае – людю да роднай ашчакушчынні, імкненне зрабіць што магчыма на карысць Беларусі. Такім мы яго і запамнім.

Дзвольце пачакаць нашы спачуванні ўсім родным і блізкім нябожчыка. Сумеем разам з вамі.

Пасол

С. Мартынаў

Паховіны адбыліся 2 лістапада, адпываньне і чын паховінаў праходзіў у царкве Жыровіцкай Божай Маці з удзелам Высокапрэасвяшчэньнейшага мітрапаліта Мікалая. Міністр замежных спраў Пётр Краўчанка вырашыў прыняць удзел у паховінах, і ён ноччу аўтам выехаў зь Ньют Ёрку ў Кліўленд. Прыехаў таксама прадстаўнік ад Беларусі пры АНН Генадзь Бураўкін з жонкай спадарыняй Юліяй. Сп. Сяргей Мартынаў прыехаў ня змог, але апрача тэлеграмы прыслаў бел-чырвона-белыя ружы. Прыехаў старшыня Галоўнай управы БАЗА сп. Антон Шукелойц з Алесем Злюбіным. З Таронта (Канады) прыехаў Мікола Ганько, ад штату Мічыган Мікола Прускі, а тыя, што не змаглі прыехаць прыслалі кветкі. Ад прыходу сьв. Юрыя ў Чыкага і ад Беларускай Нацыянальнай Рады ў Чыкага, ад Беларускага Каардынацыйнага Камітэту штату Ільліной, ды шматлікія знаёмыя нябожчыка.

Сьв. памяці Сяргей Карніловіч нарадзіўся 4 лістапада 1929 г. ў вёсцы Даргуны каля Докшыцаў. Докшыцы стары горад, вядомы з дакументаў ХУ ст. У 1608 г. тут была ўжо школа. У Докшыцкую школу і хадзіў Сяргей, але ў 1944 г. быў вывезены ў Нямецчыну. Пасьля вайны застаўся ў Нямецчыне, паступіў у беларускую гімназію імя Янкі Купалы,

ПАСТАЯННАЕ ПРАДСТАЎНІЦТВА
РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
ПРЫ АРГАНІЗАЦЫІ АБ'ЕДНАНЫХ НАЦЫЯў

PERMANENT MISSION
OF THE REPUBLIC OF BELARUS
TO THE UNITED NATIONS

136 East 67th Street, New York, N.Y. 10021
Telephone: (212) 535-3420; Fax: (212) 734-4810

(216) 651-34-51
Радзе царквы Жыровіцкай
Божай Маці

Ашалоўлены весткай аб смерці Сяргея Карніловіча.

Не можам ніяк паверыць, што сярод нас больш няма гэтага сціплага, працавітага, шчырага чалавека з нялёгкім лёсам і светлай душою. Сярга ягонае да краёў было напоўнена налікай любоўю да Башкаўчычыны, болей за не пакуты і няпчасці. У ім заўсёды жылі спагаднасць да людзей, гатоўнасць кінуцца ім на дапамогу, бязмежная ласка. І характарам, і абіччам, і ўсім жыццём ён быў сапраўдным беларусам.

Нам будзе вельмі не халаць яго, ягонай шчавігасці, ягонай сумленнасці, ягонага арганізатарскага ўмельства. Яго будзе не халаць сябрам, сялкам, маці-Беларусі.

Кожны, хто ведаў Сяргея Карніловіча, хто адчуў на сабе цёплую ягоную душу, наvekі захавае аб ім добрую ўдзячную памяць.

Бывай, дарагі спадар Сяргей!

Пастаянны прадстаўнік
Рэспублікі Беларусь пры ААН

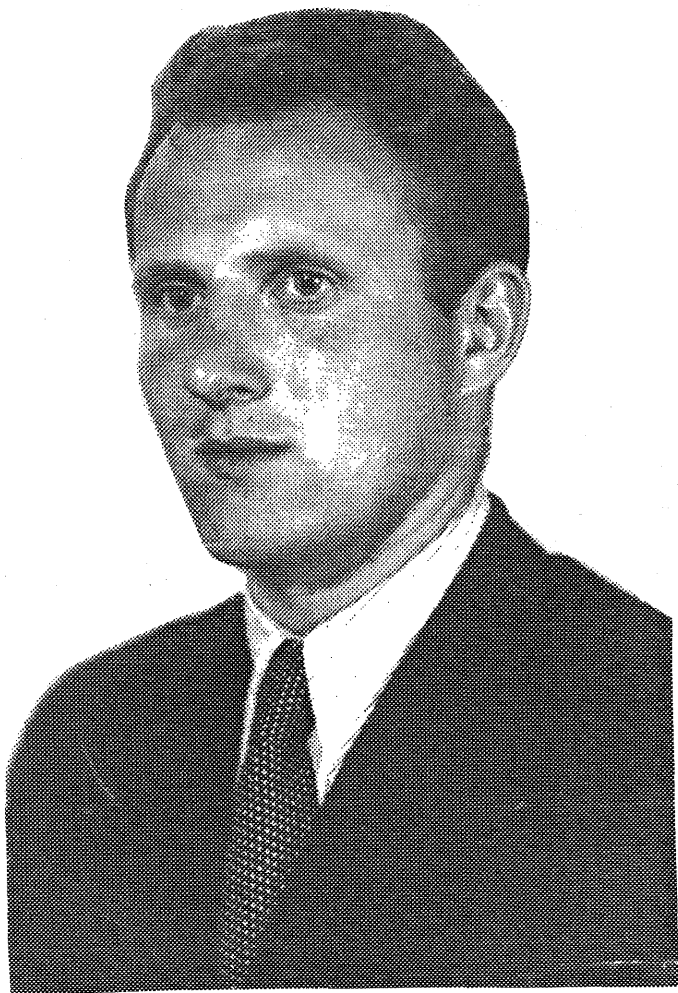
Г.М.Бураўкін

але закончыць яе не пашанцавала, бо выехаў у ЗША, у Кліўленд. Працаваў у вялікай фірме, якая пераапрацоўвала малако. Прыблізна каля 1975 г. кампанія пераехала ў іншы горад, Сяргей застаўся без працы і ўвесь свой вольны час прысвяціў грамадзкай працы. Дзякуючы яму і Кастусю Калошу ў 1967 годзе быў куплены асяродак, які назвалі «Полацак». Сяргей Карніловіч багата спрычыніўся да пабудовы новай. залі «Полацка», а таксама выхаду ў свет часопіса «Полацак». Сьветлы воблік Сяргея Карніловіча і ягоныя справы назаўсёды застацца ў нашых сэрцах.

Падзяка

Рэдакцыя часопіса «Полацак» выказвае моцную падзяку нашым падпішчыкам, якія фінансавалі дапамаглі нам купіць новы прынтэр:

М. Смаршчу — \$100,
В. Кіпелю — \$100,
М. Каленіку — \$50,
Ул. Пелесе — \$50.

Съв.памяці Сяргей Карніловіч.
4 лістапада 1929 г. — 29 кастрычніка 1993 г
Фота 1949 году

